

33. årgang / 2010 / nr. 1

TOLD- OG SKATTEHISTORISK TIDSSKRIFT

Zluse

Københavns Toldbod

Zise - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift er medlemsblad
for Told- og Skattehistorisk Selskab,
stiftet den 24. oktober 1977.

Bestyrelsens medlemmer er:
departementschef Peter Loft (formand), København
forlagschef, mag. art. Henrik Fode (næstformand), Århus
fuldmægtig Gunnar Jakobsen (sekretær), København
fhv. specialkonsulent Kirsten Lekdorf, København (kasserer)
fhv. regionschef Palle Castbak, Kalundborg
skattedirektør Søren Vigilius Christensen, Hjørring
chefkonsulent Ulrik Meinertz, København
specialkonsulent Rikke Madsen, København
museumsleder, cand. mag. Tora Ribers (redaktør), Told- og Skattemuseet, København.

Medlemsskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse
til Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø eller på
www.zise.dk. Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkeltmedlemmer, 500 kr.
for institutioner og firmaer. Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr.
Zise udkommer tre gange årligt, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Bidrag til Zise bedes sendt til redaktøren,
Tora Ribers, Told-Skat Museet, tora.ribers@skat.dk eller til
sekretæren, fuldmægtig Gunnar Jakobsen,
Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

www.zise.dk

ISSN 001 05-8355
Tryk: Dantryk Hurup A/S

Københavns Toldbod, smugleri og told i 1700-tallet, fund fra museets billedarkiv, amtsskatter - og 9. april som gendarmer oplevede den

Dette nummer af Zise spænder vidt. Mogens Lau skriver om Københavns Toldbods forvandling gennem de sidste 100 år. Artiklen giver et fint indtryk af, hvordan området så ud før Direktoratets bygning i Amaliegade 44 blev bygget og de resterende toldbygninger blev revet ned for at give plads til Mærskhovedkvarteret. Er man i København kan artiklen danne grundlag for en "toldbodvandring".

Claus Rafners artikelserie om oprindelsen og udviklingen af de lokale skatter fra 1600-tallet frem til begyndelsen af 1900-tallet fortsætter i dette nummer. Turen er kommet til de amtslige skatter, og det er muligt at blive klogere på skatter som dommerkort, mestermands- penge samt skatter vedrørende syge- og fattigvæsen.

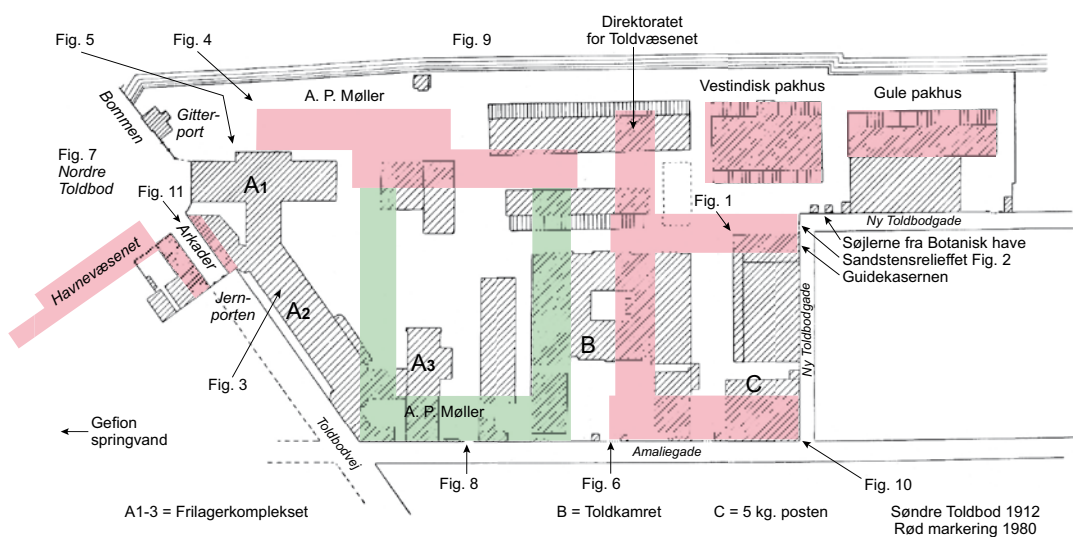
Årets Golden Days-festival havde fokus på 1700-tallet. I den forbindelse har cand. mag. Morten Meinert Jensen udarbejdet en udstilling med titlen "Fra protektionisme til liberalisme – da Danmark fik en Handelsgrundlov". Udstillingen fortæller om vejen fra en beskyttende handelspolitik med mange importforbud og høje toldsatser til øget frihandel. Det er muligt at få et lille indblik i datidens debat om toldpolitikken og se eksempler på, hvad der blev smug-

let ind i landet - enten fordi afgifterne var høje eller simpelthen fordi der var indførelsesforbud. Morten Meinert Jensen har til dette nummer af Zise skrevet en artikel, som går mere i dybden med nogle af de emner, der er behandlet i udstillingen, bl.a. den politiske debat om hvorvidt toldsystemet skulle revideres eller ej.

Told- og Skattemuseet har i samarbejde med de øvrige nordiske toldmuseer lavet en bog om kvinder i de nordiske toldvæsen. I Danmark har vi Karen Hjorths bog om de faguddannede kvinder, men nogen tilsvarende bog findes ikke i hverken Finland, Norge eller Sverige. De tre lande har valgt at fokusere på netop de faguddannede kvinder, mens Bente Borg fra museet har taget udgangspunkt i museets righoldige fotosamling og fundet billeder af kvinder i andre funktioner i toldvæsenet og skrevet om dem. Der er både historier om en af de første kvindelige toldbetjente og om de mange kontorassistenter gennem tiden.

I artiklen skriver Bente Borg om nogle af de billeder, der blev fundet i forbindelse med arbejdet med kvindebogen, men som af den ene eller anden grund ikke fik en plads der.

Grænsegendarmeriforeningen skrev kort efter 9. april 1940 til tillidsmændene i alle gerndarmeriafsnit og bad dem om at skrive om den dag, hvor tyskerne gik over grænsen og besatte Danmark. Ønsket var at udgive en bog med de forskellige oplevelser. Det blev aldrig gjort, men enkelte af de beretninger, der dengang blev afleveret, kan man nu læse her.

Skitseblad der viser tre stadier af udviklingen på Københavns Toldbod fra 1912 til 2010.

Københavns Toldbods forvandling gennem 100 år

af Mogens Lau

Da jeg i 1959 blev ansat som toldelev i Rønne, var det under forudsætning af, at jeg to år senere skulle til København for at fortsætte uddannelsen der. Toldkamret i Rønne kunne tilbyde den grundlæggende uddannelse på kontorområdet, men havde ikke tilstrækkeligt med fortoldningsopgaver til at give elever indblik i denne væsentlige del af toldvæsenets arbejdsområde. Det var derfor fast praksis, at eleverne fra Bornholm blev sendt til København på "Vejerbodskursus", som den praktiske del af grunduddannelsen blev kaldt.

På det tidspunkt havde jeg kun været uden for Bornholm et par gange, så det var virkelig den store verden, jeg skulle ud og stifte bekendtskab med. Mødet med Københavns Toldbod var en overvældende oplevelse. En sand labyrint af bygninger og alle slags mennesker der fór rundt mellem hinanden. Kontorfolk, toldbetjente, pakhusarbejdere, søfolk, løsarbejdere, klarerere, speditører og chauffører. Langsomt fandt jeg mig til rette i det fremmede miljø, og senere kom en dybere interesse for hele dette spændende område ved Københavns Havn og den tilgrænsende Frederiksstad, der i 2008 blev kanoniseret af Kulturministeriet som et af de betydeligste nordeuropæiske rokokkoanlæg. Hvorfor og hvornår indtog toldvæsenet området, og hvad havde der været inden da? Det

er nogle af de spørgsmål jeg vil søge at besvare.

Som elev i København fik jeg lejlighed til at se en række forskellige vejerboder, der var specialiseret efter arten af de varer, der skulle toldbehandles. Der var spiritusvejerboden - også kaldet evangeliehuset - (arten af varer til fortoldninger giver sig selv), fine vægt (manufakturvarer), grove vægt (maskiner m.m.) pladsen (vogngods), Nordre Toldbod (stykgods fra England) og Frihavnen. Og så var der alle de andre steder, som elever ikke fik adgang til, f. eks. Frilagerbygningen. Efter afslutning af den praktiske del af uddannelsen fortsatte jeg på skolebænken med teori i den fredede Guide Kaserne, der lå lige der, hvor Toldbodgade knækker 90 grader.

Efter en snes års tjeneste på Bornholm vendte jeg i 1988/89 midlertidigt tilbage til det område, hvor Københavns Toldbod lå, da jeg var elev, for at arbejde som projektleder i Direktoratet for Toldvæsenet, der nu lå samme sted som den gamle Københavns Toldbod; men da var det en helt anden verden, der mødte mig. Alle de gamle bygninger - bortset fra tre markante pakhuse, hvoraf de to er omdannet til lejligheder, medens det tredje anvendes til udstilling/magasin af Kulturministeriet - var jævnet med jorden og erstattet af nybyggeri. Jeg havde på afstand fulgt ændringerne, dels på

Fig. 1. Guide Kasernen havde i en årrække tjent som indkvartering for ugifte guider (opmålere og korttegnere ved militæret/Geodætisk Institut), men blev i 1862 via Finansministeriet overgivet til toldvæsenet. Til venstre for Guide Kasernen lå "Vestindisk Port". I Guide Kasernen blev der indrettet vagtlokaler, konfiskationskammer og lokaler til Toldbodens faste håndværkere. På førstesalen var der indrettet kontorlokaler til bl.a. Krydstoldinspektoratet. I slutningen af 1800-tallet blev førstesalen omdannet til embedsbolig for pakhusforvalteren, inden hele bygningen endte som toldskole. (foto: Told- og Skattemuseet).

grund af mødevirksomhed i København, dels fordi bornholmerbådenes anløbsplads var i Havnegade og senere ved Kvæsthusbroen tæt ved toldbodarealet. Direktoratet for Toldvæsenet havde i en årrække haft til huse i Strandgade 29, men var flyttet tilbage til Københavns Toldbod i en nyopført kontorbygning.

I begyndelsen af 1990'erne læste jeg kunsthistorie ved Aarhus Universitet som åben uddannelse sideløbende med arbejdet i toldvæsenet, der i disse år fusionerede med den statslige del af skattevæsenet. Jeg skulle i 1993 skrive en opgave om arkitektur og byplanlægning

og hvad var mere nærliggende end at tage udgangspunkt i Københavns Toldbod, der nærmest var at betragte som et ABC-tema for en sådan opgave?

Jeg valgte at give opgaven overskriften: "Fra godskontrol til edb-revision", med underoverskriften "Københavns Toldbods forvandling gennem 100 år". Overskriften skulle afspejle det paradigmeskift i kontrolgrundlaget, der skete i perioden, hvor man politisk måtte erkende, at fysisk kontrol med alle importerede varer, som toldvæsenets arbejde havde hvilet på gennem århundreder, ikke længere var en farbar vej på grund af den sti-

gende internationale handel, og at man var nødt til – også i erkendelse af toldens vigende økonomiske betydning og indførelsen af loven om almindelig omsætningsafgift (merværdiafgiftsloven) i 1967 – at betragte kontrollen med importen som en integreret del af virksomhedernes samlede aktiviteter og basere kontrollen på virksomhedernes egne regnskabssystemer. Denne ændring af omverdenen

og toldvæsenets opgaveportefølje medførte et nyt og helt andet behov for kontrolsystemer og fysiske rammer.

Jeg var nødt til at foretage en tidsmæssig afgrænsning af opgavens undersøgelsesfelt på omkring 100 år for arkitekturens vedkommende og undlade at beskæftige mig med interiørerne, da opgaven i forvejen var alt for omfattende til de ti A4 sider, en sådan opgave maksimalt måtte

Fig. 2. Sandstensrelieffet med portrættet af Christian VI flankeret af Merkur og Neptun – handlens og søfartens guder – med deres attributter merkurstaven og neptunforken. Staven og forken indgik i toldvæsenets etatssymbol indtil fusionen med den statslige del af skattevæsenet i 1990. Relieffet findes nu på gavlen af Energistyrelsens bygning, hvor Toldbodgade knækker 90 grader ud mod Amaliegade. Det indeholder årstallet 1733, det år, hvor det blev opsat på J.C.Ernsts nyopførte toldkammerbygning ud for bommen ved indsejlingen til Københavns Havn. Senere blev det flyttet til den nye Frilagerbygning Havnefløj, der stod færdig i 1894 på næsten samme sted som J.C. Ernsts bygning. I forbindelse med nedrivning af Frilagerkomplekset i 1970'erne blev det flyttet til sin nuværende plads. (Se fig. 5, 7 og 9). Søjlerne i billedets højre side stammer fra indgangen til den botaniske have, der fra 1752 lå på hjørnet af det nuværende Esplanaden og Amaliegade. Senere blev de flyttet til Frilagerkompleksets Amaliegadefløj (se fig. 8), inden de i 1970'erne blev flyttet til den nuværende placering i Toldbodgade. Yderst i billedets højre side anes Vestindisk Pakhus. Den cortenstålbeklædte bygning i baggrunden husede den del af Direktoratet for toldvæsenet, der mod højre fortsatte til kantinen og Toldmuseet. (fotograf: Thomas Lekdorf, 2010. Told- og Skattemuseet)

fylde. Jeg har valgt at gengive opgaven i sin helhed men med visse ændringer som følge af den tid, der er gået, siden opgaven blev skrevet og med en vis tilretning i forhold til relevans for Zises læsere.

Indledning

Når man i dag bevæger sig i nordlig retning ad Toldbodgade i København, drejer gaden 90 grader ved den tidligere Søndre Toldbods Plads. Løfter man blikket inden man brat drejer til venstre ud mod Amaliegade, ser man oven over nedkørslen til en parkeringskælder - i 1. sals højde på en relativ nyopført kontor-

bygning - et sandstensrelief, der hverken i tid eller form passer til den bygning, hvorpå det er anbragt. Bygningen og relieffet vender jeg tilbage til senere.

Da jeg var elev her i begyndelsen af 1960'erne var en af adgangsvejene til Københavns Toldbod netop her hvor nu nedkørslen til parkeringskælderen og gavlens med relieffet er placeret. Dengang løb adgangsvejen mellem den gamle Guide Kaserne til venstre og pakhusene til højre. Den fredede Guide Kaserne, fig. 1, blev sammen med stort set alle de øvrige gamle bygninger på toldbodarealet jævnet med jorden i løbet af 1970'erne og erstattet af to meget forskellige kontorbygninger.

Fig. 3. Udsyn over Søndre Toldbod fra Frilagerets Hovedbygning. I baggrunden i billedets venstre side ses Vestindisk Pakhus og foran det den karakteristiske bygning med de store vinduespartier mod havnen, der på 1. sal rummede kantinen. I stueetagen lå Toldmuseet i Direktoratet for Toldvæsenets nye hovedkvarter. Vinkelret på denne bygning - i forlængelse af Toldbodgade - ligger den kontorbygning, hvor man på den fjerneste gavl nu finder det gamle sandstensrelief (fig. 2). Endvidere skimtes i billedets højre side Direktoratet for Toldvæsenets Amaliegadefløj. Ud mod havnen i billedets venstre side opførte rederiet A.P. Møller i 1976-78 første etape af selskabets nye hovedkvarter (fig. 4). I forgrunden de delvist nedrevne Frilagerbygninger. (fotograf: Leif Nielsen, 1977. Told- og Skattemuseet).

Fig. 4. Rederiet A.P. Møllers nye hovedkvarter set fra Københavns Havn. Fotografiet stammer fra 1979, hvor den seks etager høje fløj nærmest Nordre Toldbod stod færdig, mens fundamentet til den fire etager høje fløj, der var trukket tilbage på linie med den nyopførte bygnings vestfacade, skimtes i baggrunden. Bag fundamentet ses Direktoratet for Toldvæsenets karakteristiske bygning. Bag denne bygning ses Vestindisk Pakhus, dernæst Gule Pakhus og bagerst Blå Pakhus. På selve havnepromenaden anes Søren Georg Jensens skulptur. (fotograf: Julie Rønnow 1979. Københavns Museum).

Fortsatte man i 1990'erne sin odysse ud i Amaliegade og videre mod Esplanaden så man hovedfacaden på kontorbygningen med sandstensrelieffet og længere mod nord - ved havnebassinet - et hvidt betonpalads med blå "øjne", bag en stor, afspærret parkeringsplads. Sic transit gloria mundi - således forgår alverdens herlighed. I dag har dette område atter ændret udseende, idet parkeringspladsen er blevet bebygget med en kontorbygning af samme højde som den bygning, den ligger i forlængelse af.

I såvel den anvendte litteratur om Københavns Toldbod som i denne fremstilling anvendes betegnelserne (Københavns) Toldbod, Toldboden og Søndre

Toldbod synonymt om det areal, der afgrænses mod syd af (Ny) Toldbodgade, mod vest af Amaliegade, mod nord af Toldbodvejen (nu Esplanaden) og mod øst af havnebassinet. Arealet nord for Toldbodvejen (Esplanaden) betegnes Nordre Toldbod.

Byudviklingen omkring Københavns Toldbod

I 1630 flyttede Christian IV Toldboden fra Christianshavn til Søndre Toldbod ved havnens munding på grænsen mellem Søndre og Nordre Toldbod og dermed tæt på Kastellet, der beskyttede indsejlingen til København.¹

I 1690erne blev (Ny) Toldbodgade anlagt som en kajgade i forbindelse med Christian V's store arbejde med at udvide havnen mod nord. (Ny) Toldbodgade var projekteret som en lige gade parallelt med havnen fra Nyhavn til Toldbodvejen (nu Esplanaden) og i 1705 tørlagde man arealet øst for Toldbodgade og placerede byens tømmerhandlere på det indvundne område for at få de brandfarlige lagre bort fra byens tætbebyggede kvarterer. Med en vis stolthed kunne byens politimester kalde Toldbodgade for "den reallest og længste gade i Staden".² Først i 1859 blev Toldbodgade "knækket" og ført igennem til Amaliegade, således som vi kender forløbet i dag.

Christian IV's Toldbod holdt kun i 100 år, hvorefter den var så forfalden, at den måtte rives ned, og på stedet blev der i 1733 opført en ny toldkammerbygning tegnet af generalbygmester J.C. Ernst (1666-1750). Den bestod af en hovedbygning på to etager med en halvrund frontispice, der var udsmykket med det i indledningen nævnte sandstensrelief, og symmetrisk på hver side af hovedbygningen en enetages sidebygning. Pladsen foran toldkammerbygningen var et plankegulv, som gik ud over havnebassinet og hvilede på nedrammede pæle. Bygningen blev ombygget flere gange for at skaffe mere plads, og blandt andet fik sidebygningerne i 1833 tilføjet en etage.

Fig. 5. Grafisk blad fra 1749 der viser generalbygmester J.C. Ernsts Toldkammerbygning fra 1733 med sandstensrelieffet (se fig.2), i den halvrunde frontispice. Bemærk at pladsen foran toldkamret var et plankegulv, der hvilede på nedrammede pæle. Senere blev området foran bygningen tørlagt og fyldt op. I 1894 blev Ernsts toldkammerbygning nedrevet og Frilagerkompleksets Havnesfløj opført næsten samme sted, ligesom sandstensrelieffet blev flyttet til Frilagerbygningen (se fig. 7 og 9). I dag ligger rederiets A.P. Møllers kontorbygning på stedet (se fig. 4). (Ill.: Københavns Toldbod 1749).

Da Christian VI i 1749 besluttede at anlægge Frederiksstaden på den grund, der havde været optaget af det nedbrændte Sophie Amalienborgs have, hed det i magistratens bekendtgørelse, at arealet "er meget bekvemt for de Negotierende at bebo, da det ligger nær ved Havnen og Toldboden, og saaledes ikke lidet kan kontribuere til Kommerzien at facilitere og befordre."³ Aktiviteterne på Toldboden var på dette tidspunkt ringe og ikke særlig pladskrævende. I tiden mellem 1752 og 1770 blev arealet vest for Toldkammerbygningen – den nordlige del af området ved Toldbodgade og syd for Toldbodvej – anvendt til en botanisk have, og efter den store brand i 1795 blev der opført en række midlertidige træhuse/barakker med plads til 120 familier på de ubebyggede arealer i Amaliegade, hvor senere en ny toldkammerbygning blev opført. Bebyggelsen var kendt under navnet "Lille København", og blev først nedrevet i 1869.

Omkring midten af 1800-tallet var boligforholdene i København katastrofalt dårlige på grund af den store befolkningstilvækst efter Napoleonstiden, og København var stadig en middelalderby hvis porte blev lukket hver nat, og voldene dannede en uoverstigelig hindring for en byudvidelse. I 1865 fremkom Sløjfningskommissionen⁴ med en plan for en samlet bebyggelse af det indre København. Hovedidéen var, at man skulle samle al bebyggelse inden for søerne selvom det betød, at man måtte stuve folk sammen i karéer med en dybde på 60-85 meter og med Kongens Have og Botanisk Have som de eneste grønne anlæg.

Planen blev straks imødegået af arkitekt og kongelig bygningsinspektør Ferd. Meldahl (1827-1908), der blandt

andet foreslog, at hele voldterrænet skulle udlægges til parkarealer. Kompromisset blev et forslag i 1872 fra et særligt udvalg, der var nedsat af kommunalbestyrelsen og som indeholdt oplæg til den byplan, vi kender i dag. Udvalget kritiserede, at Sløjfningskommissionen udelukkende havde tænkt sig at udvide byen med nye boliger, mens den ikke havde afsat plads til det erhvervsliv, der var grundlaget for indbyggernes eksistens. Udvalget foreslog blandt andet, "at de nærmest Vandet liggende partier indrettes til Qvarterer, der kunde udvikle sig til livlige Handelspladser, beliggende ved dybt Vand med Kaier, Kraner, Pakhuse og hvad der videre er nødvendigt for at fremme Handel og Skibsfart, Skibsbyggeri etc."⁵ Dermed var de ydre rammer for Københavns Toldbod lagt fast. I de følgende år fik industri og handel et vældigt opsving, og jernbaneanlæg og dampskibsforbindelser skabte øgede vækstbetingelser såvel for København som for en række provinsbyer.

De økonomiske realiteter afspejler sig i toldvæsenets bygningshistorie for på trods af stigende vareomsætning og en stadig stigende import i slutningen af 1800-tallet, især efter den fransk-tyske krig, havde såvel etaten som politikerne den opfattelse, at man kunne bygge sig ud af problemerne med oplagsplads til de importerede varer. Udgangspunktet var fortsat, at toldvæsenet fysisk skulle kontrollere alle varer og at told og afgifter skulle være betalt inden varerne blev fraført Toldboden.

Regelgrundlaget fandtes i toldloven fra 1863, der skulle administreres fra landets toldboder. Da politikerne ikke kunne enes om at vedtage en toldlov, der var tilpasset industrisamfundets ændre-

de behov, måtte man i stedet bevilge penge til at opfylde et stadigt stigende behov for lagerplads, som var en forudsætning for, at toldlovens bestemmelser kunne efterleves. På den baggrund blev der landet over opført mange nye og store toldkammerbygninger på begge sider af år 1900.⁶

Københavns Toldbod

– de gamle bygninger

For Københavns Toldbods vedkommende resulterede de politiske beslutninger i, at der blev opført en række nye byg-

ninger på Søndre Toldbod. De tre mest markante var: Toldkammerbygningen, Frilagerbygningen og Postgodsklare-ringsbygningen, og det er disse jeg vil se lidt nærmere på.

Toldkammerbygningen

I 1867 udløb fattigvæsenets ret til at benytte det areal i Amaliegade, hvorpå ”Lille København” var opført, og pladsen blev overdraget til toldvæsenet efter at bygningerne, som tidligere nævnt, var blevet nedrevet i 1869. I stedet opførte man en ny toldkammerbygning, på grunden i perioden 1872-75. Bygningen

Fig. 6. Toldkammerbygningen i Amaliegade, fotograferet i 1948, lå på det sted, hvor fattigvæsenet havde opført ”Lille København”. I 1869 blev grunden overdraget til toldvæsenet efter at området var blevet ryddet. Den nye bygning skulle erstatte J.C. Ernsts toldkammerbygning fra 1733 (fig. 5), da denne ikke længere hverken var rummelig nok eller tidssvarende. Byggeriet blev påbegyndt i 1872 og kunne tages i brug i 1875. Det bestod af et firelænget anlæg omkring en lille gård. I hovedfløjene mod Amaliegade og Toldbodpladsen var der indrettet kontorer. I sidefløjene lå vejerboderne, ”grove vægt” mod nord og ”fine vægt” mod syd. På pladsen foran toldkammerbygningen, ud mod Amaliegade, blev der i forlængelse af de to vejerboder opført overdækkede læsseramper, hvor det toldbehandlede gods kunne opbevares, indtil det blev afhentet. Der blev opført et højt gitter med en gitterport ud mod Amaliegade, hvor portpillerne var indrettet som vagtlokaler for portopsynet. (foto: Told- og Skattemuseet).

skulle afløse J.C. Ernsts' toldkammerbygning fra 1733, da denne ikke længere hverken var tidssvarende eller rummelig nok. Toldvæsenets arbejdsopgaver var blevet udvidet til også at omfatte kontrollen med indirekte skatter som spiritus- og tobaksafgifter, og det var et problem at skaffe frilagerplads.⁷

Arkitekten bag det nye byggeri var Vilhelm V. Petersen.⁸ Toldkammerbygningen blev opført af røde mursten i en tillempet renæssancestil, der gjorde den til noget nær en legetøjsfæstning at se på. En vis inspiration fra Palazzo Vecchio i Firenze kan næppe udelukkes. Byggeriet var ikke et af arkitektens mest vellykkede arbejder. Han bekendte sig til den senklassicistiske strømning, der havde holdt sig efter arkitekten G.F. Hetsch (1778-1864), og Vilhelm Petersens sidste betydelige arbejde var bygningen for Videnskabernes Selskab på Dantes Plads i København (1894-98), som en pastiche i italiensk renæssance. Samtidig med Toldkammerbygningen i Amaliegade byggede han Sotorvet i København i fransk renæssance (1873-76) sammen med Ferd. Jensen, og i 1882 Rudolph Bergs Hospital i Tietgensgade (også i København) i en renæssancepræget senklassicisme.⁹

Toldkammerbygningen i Amaliegade var udformet som et firelænget anlæg omkring en atriumgård. Selve hovedbygningen, der var trukket noget tilbage fra gaden, var forsynet med et centralt placeret - noget plumpt - tårn med ur, og med en klar accentuering af det horisontale. Selv om det lyder selvmodsigende understregede tårnets form og masse dette indtryk. Der var såvel i tårnet som under tagudhængen en form for dekorativ konsol, hvor kragsten dannede overgangen

fra mur til buer, en detalje der gik igen i tårnets brystning. Såvel døre som vinduer var rundbuede, og de helvalmede skifertage er karakteristiske for Villh. Petersens toldkammerbygninger.

Hovedindgangen mod Amaliegade indeholdt kontorer, mens sidebygningerne rummede vejerboderne "grove vægt" mod nord og "fine vægt" mod syd, mens fløjen mod toldbodpladsen også indeholdt kontorfaciliteter. Foran bygningen (mod Amaliegade) var der opført overdækkede læsseramper, hvor toldbehandlet gods blev opbevaret, indtil det blev afhentet. En vigtig detalje var sidebygningernes tagryttere, der gav et fortrinligt ovenlys til vejerboderne.

Frilagerbygningen

Den stigende handel medførte krav til øget frilagerplads hvad der igen førte til en arkitektkonkurrence om en ny frilagerbygning i 1888. Den skulle afløse Ernsts gamle toldbod fra 1733, der efter opførelsen af Toldkammerbygningen i Amaliegade hovedsagelig var blevet anvendt til frilagerlokaler.

Den nye frilagerbygning skulle placeres i den nordlige ende af Søndre Toldbod og vende ud mod såvel Toldbodvejen (Esplanaden), hvor hovedindgangen skulle placeres, som mod havnen og Amaliegade. Arbejdet blev overdraget til arkitekt Albert Jensen (1847-1913), der i årene 1890-94 stod for opførelsen. Hovedfløjen mod Toldbodvejen var flankeret af to polygonale tårne, mens de to lavere fløje mod Amaliegade og havnen begge var forbundet med hovedfløjen med tværfløje. Fløjen vinkelret på Amaliegade, fig. 8, havde rundbuede vinduer og et højt mansardtag med kamgavle. En enetages bygning lukkede hjørnet

Fig. 7. I tiden mellem 1890 og 1894 opførtes det markant største bygningskompleks på Søndre Toldbod, nemlig Frilagerkomplekset, der bestod af tre hovedbygninger forbundet med to lavere bygninger. Midt i fotografiet fra 1905 ses gavlen af Havnefløjen med det store ur fra Nordre Toldbod med Gitterporten yderst mod venstre. Yderst til højre ses Jernportens nordre Arkadebygning. Endvidere ses de to polygonale tårne, der flankerede Hovedfløjen mod Esplanaden. En enetages arkadebygning fra 1852 på Søndre Toldbod kædede Hovedbygningen sammen med Havnefløjen (se fig. 11), og denne arkadebygning er fortsat bevaret. (foto: Told- og Skattemuseet).

Fig. 8. Amaliegadefløjen af Frilagerkomplekset i 1971. Midt i billedet ses de to søjler, der nu flankerer indkørslen til Vestindisk Pakhus (se fig. 2), og bagerst ses Kielerpakhuset. Bemærk de mange bygningsdetaljer på Frilagerbygningen og den markante mur, der omgav Søndre Toldbod. (fotograf: Strüwing 1971. Told- og Skattemuseet).

Fig. 9. Søndre Toldbod fra havnen i 1971. På billedet ses Frilagerkomplekset fra "bagsiden" med Amaliegadefløjen yderst til venstre og Havnefløjen yderst til højre på hver sin side af Hovedfløjen, hvis polygonale tårne flankerer bygningens hjørner. På Havnefløjen ses tydeligt det sandstensrelief (se fig. 2), der nu er anbragt på Energistyrelsens bygning mod Toldbodgade. (foto: Told- og Skattemuseet).

af Toldbodvejen og Amaliegade, mens en lignende enetages arkadebygning, fig. 11, fra 1852 (tegnet af G.F. Hetsch) kædede hovedbygningen sammen med fløjen mod havnen og lukkede bygningsmassen ved hjørnet mod havnen og Toldbodvejen. Den nævnte arkadebygning er i dag den eneste bevarede bygning på Søndre Toldbods plads (bortset fra de tre pakhuse).

Det samlede femfløjede anlæg var af en betragtelig størrelse, og for at få plads til det, måtte J.C. Ernsts toldkammerbygning fra 1733 lade livet, og Frilagerbygningens nye fløj mod havnen, fig. 9, blev opført på det sted, hvor den gamle toldkammerbygning havde ligget. Relieffet, der havde udsmykket J.C. Ernsts

bygning og været placeret i en halvrund sandstensfrontispice, blev nedtaget og genopsat på den nye fløj af frilagerbygningen mod havnen.

Arkitekt Albert Jensen var orienteret mod den europæiske del af den internationale akademiske historicisme. Han havde forinden gjort sig kendt gennem arbejdet med Marmorkirken i Frederiksstaden (sammen med Meldahl), Magasin du Nord på Kongens Nytorv og DFDS' bygning på hjørnet af Sct. Annæ Plads. Men det var ikke altid, man slap godt fra at forsøge sig med den frie historicisme, selv om meningerne herom var delte. Således skriver Knud Millech, at "Albert Jensens Frilagerbygning er sat ganske effektivt op med gotiske tårne

og gavle mod hjørnet af Toldbodvej og Amaliegade. Men hovedfacaden mod havnen, hvor det gotiske er forbundet med en rundbuet, barok fronton (det var her, sandstensrelieffet var placeret) falder helt igennem, og i øvrigt er det ydre kun en kulisse for de prosaiske lagerrum.”¹⁰

Tobias Faber så anderledes på bygningen. ”Arkitektens frie spil med motiver fra gotik og renæssance medvirkede til en interessant og i Danmark usædvanlig bygning. Komplekset blev nedrevet i 1973. Ti år senere ville det formentlig have været betragtet som et uerstatteligt arkitektonisk klenodie, som i hvert fald havde fungeret bedre som slutsten på Amaliegades gaderum end den nuværende parkeringsplads.”¹¹ (Parkerings-

pladsen er senere blevet bebygget med en kontorbygning i samme højde som nabobygningen, og dermed er ”hullet” i husrækken op mod Gefionspringvandet blevet lukket.)

Det forkætrede femfløjede bygningsværk – der i folkemunde gik under betegnelsen ”Rhinborgen” – var opført i tre etager med kælder. Det var opført af røde mursten på en høj granitsokkel med bånd, gesimser og indfatninger af hugne sandsten og grå mursten, og med en række hvide, halvrunde blændinger i hovedgesimsen.

Postgodsklareringsbygningen

I 1897 blev der vedtaget en lov om at anlægge et jernbanespor fra Sct. Annæ Plads gennem Søndre- og Nordre Told-

Fig. 10. Postgodsklareringsbygningen, 5-kg posten, på hjørnet af Amaliegade og Toldbodgade, fotograferet i 1971. I højre side ses Guide Kasernen, der var indrettet til toldskole, (se fig 1), og bag denne Vestindisk Pakhus. Yderst til venstre var indgangen til Toldkammerbygningen fra Amaliegade. Bygningen stod færdig i 1910 og var inspireret af engelsk arkitektur. Bemærk den markante murede kvist og tagrytteren. På bagsiden, ind mod Søndre Toldbods Plads, var bygningen domineret af en endnu højere kvist, der gik helt op til tagryggen. (foto: Told- og Skattemuseet).

bod til Frihavnen, og i den anledning blev det nødvendigt at forstærke og udvide bolværkerne ved Søndre Toldbod. Det var en konsekvens af jernbanens stadig mere dominerende rolle på skibsfartens bekostning, idet det bl.a. var blevet billigere at sende især stykgods med jernbanen, der tillige medbragte postpakker fra udlandet. Antallet af postpakker steg voldsomt omkring århundredeskiftet, og det blev nødvendigt at opføre endnu en stor bygning på Søndre Toldbod specielt til dette formål. I 1909 behandledes i alt godt 268.000 postpakker. Bygningen blev opført på hjørnet af Toldbodgade og Amaliegade, hvor det forinden havde været nødvendigt at nedrive en spritfrilagerbygning som Meldahl havde opført i 1863, og som var blevet overflødig i forbindelse med opførelsen af den tidligere omtalte Frilagerbygning. Arkitekten bag byggeriet var kongelig bygningsinspektør Martin Borch (1852-1937), der i 1908-10 opførte en monumental bygning af røde mursten i den nybarokke stil, der var påvirket af engelsk arkitektur. Bygningen havde et højt halvvalmet tegltag med tagrytter (udkigstårn) og en meget bred muret kvist med en barok udformning på facaden ud mod Amaliegade. På bagsiden, ind mod toldbodens plads, domineredes bygningen ligeledes af en stor kvist, hvis betydelige tagflade var ført helt op til tagryggen.

"I sit materiale og med sit store volumen var huset nok en fremmed fugl ved grænsen af den elegant grå-hvid pudsede Frederiksstad, men bygningen havde udpræget karakter", skrev Tobias Faber.¹²

Bygningen gik i daglig tale under betegnelsen "5-kg posten" på grund af

størrelsen og arten af det gods, der blev toldbehandlet i bygningen. Stueetagen var forbeholdt vejerbod og kontorer, mens de overliggende etager var beregnet til opbevaring af postpakker.

Bevarede bygninger m.m.

Der er stadig enkelte spor efter toldvæsenet på såvel Nordre som Søndre Toldbod. Ved havnefronten umiddelbart nord for Esplanaden domineres området af Københavns Havnevæsens administrationsbygning. Bygningen nævnes her på grund af de nære relationer til toldvæsenet, der efter opførelsen i 1868 rådede over en del af kælderen og et lokale i stueetagen til klarering af de postpakker, der senere flyttede til "5-kg posten". Det var arkitekterne Vilhelm Dahlerup og F.G. Bødtger der opførte den smukke bygning i to etager, efter inspiration fra Palazzo Pandolfini i Firenze. I 1939 forhøjede arkitekt Einar Madvig bygningen med to lave kontoretager, hvad der muligvis var praktisk, men ikke særlig kønt.

Havnevæsenets bygning er ved hjælp af en sidebygning forbundet med en arkadebygning tegnet af G.F. Hetsch i 1855, en pendant til hans arkadebygning på Søndre Toldbod fra 1852, jfr. omtalen af Frilagerbygningen. Ved arkadebygningernes vestre ende vogter Hetschs' to løver fra 1857 det sted, hvor Jernporten stadig markerer indkørslen til Toldboden fra Esplanaden. Mod nord er Havnevæsenets bygning ved hjælp af en sidebygning forbundet med Kongeporten fra 1873, hvor to malede zinkstatuer af Neptun og Merkur (udført af C.C. Peters), pryder de hule portpiller.

Ellers er de eneste tilbageværende spor efter toldvæsenets aktiviteter som tidli-

Fig. 11. Der er bevaret ganske få rester af de gamle bygninger på Søndre Toldbod. Dette fotografi fra 1978, hvor alle andre bygninger er nedrevet, viser i venstre side Arkadebygningen tegnet af G.F. Hetsch og opført i 1852 (se fig. 7). I højre side Hetschs' pendant til den nævnte bygning som blev opført i 1855 på Nordre Toldbod og sammenbygget med Havnevæsenets bygning. Bagerst i billedet ses Hetschs' to løver fra 1857, der stadig vogter det sted, hvor Jernporten markerer indkørslen til Toldboden. (fotograf: Julie Rønnow 1978. Københavns Museum).

gere nævnt de tre pakhuse ud mod havnefronten på den sydlige del af Søndre Toldbod. De er alle opført i perioden mellem 1777 og 1783 med Vestindisk Pakhus nordligst og Blå Pakhus sydligst. Imellem dem ligger Gule Pakhus, der oprindeligt blev opført af G.E. Rosenberg, men som udbrændte totalt i 1968. De øvrige blev opført af C.F. Harsdorff og har i kortere eller længere perioder tilhørt toldvæsenet. Det gælder dog ikke Blå Pakhus, der var beliggende uden for Toldbodens område. Ved indkørslen til Vestindisk Pakhus, står der i dag to portpiller, der oprindeligt har stået ved

indgangen til den botaniske have fra 1752 og som senere kom til at danne en pompøs indgang til Frilagerbygningens fløj i Amaliegade.

Københavns Toldbod – de nye bygninger

Alle bygninger på Søndre Toldbod - bortset fra de få sidstnævnte spor - blev sammen med de mindre pakhuse, pladsskur, brovægte og kraner nedrevet i løbet af 1970'erne, trods stærk protest fra toldvæsenet, og $\frac{3}{4}$ af arealet (ca. 25.000 m²) blev i 1973 solgt fra til A.P. Møl-

ler, der opførte en administrationsbygning på arealet. På det resterende areal fik toldvæsenet af bevillingsmyndighederne – tanken var meget utraditionelt blevet udkastet af chefen for Finansministeriets Budgetdepartement, Erik Ib Schmidt – lov til at opføre en bygning for de midler, salget af grunden til A.P. Møller havde indbragt.¹³

Forudsætningen for nedrivningen var en ændret holdning til den historiske betingede opfattelse af, at der skulle være en nær fysisk forbindelse mellem toldvæsenet og de indførte varer – en opfattelse der beslaglagde betydelige personalemæssige ressourcer. Da toldvæsenet i 1967 fik overdraget administrationen af og kontrollen med den nye merværdiafgiftslov (momsloven) krævede denne så mange personalemæssige ressourcer, at man samme år nedsatte en kommission, der skulle reformere toldbehandlingsreglerne. I 1970 afgav kommissionen sin betænkning, og her gjorde man op med systemet med pakhus og varemodtagernes ret til først at kunne disponere over indførte varer, når told og afgifter var betalt.¹⁴ Den 1. april 1971 gennemførtes en toldreform, der afskaffede de hidtil anvendte toldoplagsformer, og et nyindført godsregistreringssystem forudsatte, at varemodtageren/ speditøren skulle hjemtage toldgods på sit eget lager, men først måtte tage varerne i brug, når de var toldbehandlet.

Københavns Kommune krævede en fælles bebyggelsesplan for opførelsen af rederiet A.P. Møllers nye kontorhus og en ny toldkammerbygning, og udgangspunktet var, at der skulle opføres en gruppe relativt lave bygninger. Det var inden begrebet ”Lokalplan” blev opfundet, men to væsentlige træk i bebyg-

gelsesplanen var, at begge parter skulle opføre bygninger med facade mod Amaliegade, og at A.P. Møller skulle opføre en bygning som sammen med Toldvæsenets bygning skulle give plads til et lille træbevokset torv mellem de to byggerier.

Direktoratet for Toldvæsenets administrationsbygning

Da der ikke længere var behov for pakhus, kunne man stille helt andre krav til toldvæsenets nybyggeri. Den oprindelig projekterede toldkammerbygning på den resterende del af toldbodarealet skulle efter planen huse distriktstoldkammer 3 og 4, og i 1974 gav finansministeriet tilladelse til at udarbejde et totalprojekt med et bruttoetageareal på ca. 9.000 m² og en kælder på ca. 3.600 m². I 1977 søgte Ministeriet for Skatter og Afgifter om tilslutning til, at byggeriet i stedet anvendtes til kontorer for Direktoratet for Toldvæsenet og undervisningslokaler for Toldskolen. Denne ændring af planerne førte i 1980 til en påtale fra Rigsrevisionen, der mente, at man allerede i maj 1976, hvor man var blevet klar over, at byggeriet ikke var egnet til at huse to af de nye distriktstoldkamre, burde have forelagt ændringsplanerne for Finansudvalget.¹⁵

Der skulle bygges på en meget lang og relativ smal grund mellem Amaliegade og havnefronten langs Toldbodgade og med skyldigt hensyn til Vestindisk Pakhus. Byggeriet blev overdraget til Eva og Nils Koppel og Gert Edstrand. Ved rejsegildet den 14. november 1976¹⁶ ironiserede Nils Koppel over den bundne opgave, han var blevet stillet over for, og hvortil der var stillet et tilfældigt beløb til rådighed uden hensyn til kvarteret og

det, der skulle bygges. Kommunen havde lagt megen vægt på, at der blev etableret et godt miljø langs den kommende havnepromenade, og det havde derfor først været hans hensigt at indrette restaurant i fløjen mod havnen, hvor toldvæsenet så kunne afsætte konfiskeret spiritus.

Med hensyn til proportioner og materialevalg har Koppel søgt at ramme "tonen" fra de omgivende bygninger. Amaliegade-fløjen hviler på en markant høj sokkeletage og længden er opdelt ved et indskåret altanparti. Alle vinduer er i højdeformat og hvidmalede og facaden er vandskuret. For at tilpasse sig havnemiljøets robuste pakhuse og rustne skibsskrog er den lange bygning mod Esplanaden og Toldbodgade på begge sider beklædt med cortenstål. Den smalle korridor ud mod havnen blev udnyttet til en bygning der i 1. sals højde blev indrettet til kantine, så alle kunne få glæde af udsigten. For at følge kommunens ønske om at gøre havnefronten til et levende miljø, blev der indrettet et offentligt tilgængeligt Toldmuseum under kanten med direkte indgang fra havnefronten.¹⁷

Direktoratet for Toldvæsenet blev nedlagt i 1990 i forbindelse med fusionen mellem toldvæsenet og den statslige del af skattevæsenet. Den nye institution fik navnet Told-og Skattestyrelsen, senere ToldSkat og nu Skat. Efter fusionen blev pladsforholdene i Amaliegadekomplekset for trange, og den centrale del af institutionen var spredt på flere forskellige lokaliteter. Told-og Skattestyrelsen blev samlet i Østbanegade 123, der senere blev Hovedcenter for Skat og som nu er en del af Koncerncentret for Skat. Bygningerne i Amaliegade blev overtaget af Energistyrrelsen.

A.P. Møllers kontorhus

Som tidligere nævnt var det forudsat af kommunen, at rederiet A.P. Møller - i stedet for den store parkeringsplads, der afsluttede Amaliegade mod Esplanaden - skulle have opført et væsentligt større, samlet bygningskompleks. Men selskabet og dets arkitekt, Ole Hagen (der i 1982-83 stod for gennemførelsen af Jean Delognes Amaliehaveprojekt), frafaldt planen og fik tilladelse til i 1976-78 at opføre to for hinanden forskudte betonbygninger "med blå øjne" parallelt med havnebassinet på henholdsvis 6 og 4 etager¹⁸, hvilket var højere end forudsat i den oprindelige plan.

Der var tale om en yderst nøgtern og ud mod havnepromenaden utilnærmelig rederibygning i forlængelse af de tidligere omtalte pakhuse og med Direktoratet for Toldvæsenets kantinebygning som et bindeled eller en tankestreg mellem fortid og nutid. Senere har rederiet opført en kontorbygning på det åbne parkeringsareal i Amaliegade. Dermed er "hullet" i husrækken blevet lukket, og en vinkelbygning er opført parallelt med tolddirektoratets tidligere bygning. Amaliegade-fløjen er ved Esplanaden forbundet med de oprindelige kontorhuse med en lang, lav glasgang, og ud for denne er der etableret et lille grønt område med træer. Området har dermed genvundet sit helhedspræg.

Afslutning

I perioden umiddelbart efter 2. Verdenskrigs afslutning havde man konstateret så store ændringer i skibsfarten på Københavns Havn, at der i generalplanskitsen fra 1954 fremsattes forslag om at frigøre dele af inderhavnen fra

anvendelse til havnerelaterede formål. I 1975 stadfæstede Borgerrepræsentationen Magistratens indstilling om, at offentligheden skal sikres adgang til så store dele af inderhavns kajalearer som muligt, herunder et forslag om en fodgængerpromenade mellem Sct. Annæ Plads og Toldboden.

Man kan – alt efter temperament – begræde de skete ændringer eller betragte dem som et naturligt forløb i en udviklingsproces; men som tidligere nævnt havde holdningen til en rydning af alle de markante bygninger på Søndre Toldbod nok været en anden i dag end i 1970'erne.

Og så er det vel naturligt til sidst at se lidt nærmere på det i indledningen omtalte sandstensrelief, der bærer årtallet 1733 og hvor Christian VI's portræt er omgivet af Merkur og Neptun (henholdsvis handelens og søfartens romerske guder), hvis attributter staven og forken var toldvæsenets etatssymbol indtil fusionen med den statslige del af skattevæsenet i 1990. Relieffet sad oprindeligt på Ernsts toldkammerbyg-

ning, der mod havnen var smykket med en halvrund frontispice med dette relief. Da bygningen efter flere ombygninger blev nedrevet i 1893 for at give plads til den nye Frilagerbygningens havnefløj, der blev opført på stort set samme sted som Ernsts' toldkammerbygning, blev relieffet overført til den nye bygning og ligeledes anbragt i en halvrund frontispice mod havnen – og da denne bygning også måtte falde for "fremskridtet" i 1970'erne, endte relieffet på sin nuværende plads i Toldbodgade. , fig. 2. Til forskel fra de tidligere placeringer har man nu anbragt sandstensrelieffet i en firkantet indramning.

Toldboden har altid spillet en rolle i københavnernes bevidsthed. Der var her, man tog hen når man skulle have et friskt pust fra den store verden, og det var her man gik i land, når man kom hjem fra rejser i det store udland, eller hvor man for sidste gang så hjemlandet inden en emigration.

Litteratur:

Andersen, Herm.: *Kjøbenhavns Toldbod*, København 1915.

Arkitekten. Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening. 1909-10, side 485-88.

Arkitektur DK. København 1983, side 202-216.

Bruhn, Jens: *Toldboder – set på grafiske blade*. København 1979.

Faber, Tobias: *Frederiksstaden og Nyhavn*. I: *København, før og nu – og aldrig. En billedkavalkade om København inden for voldene og søerne*. Bind 6, København 1989. Redaktion Bo Bramsen.

Fode, Henrik: *Dansk Toldhistorie III, Liberalisme og Frihandel. 1814-1914*. København 1989.

Gersman, Paul, Therkildsen, Alf og Tobisen Meyer, O: *Dansk Toldhistorie V, Fra importregulering til moms. 1945-1986*. København 1987.

Grønvold, A.E.: *Københavns Toldsted i den nyere tid*. I: *Det danske Toldvæsen*, København 1932. Kanstrup, Jan: *J.C. Ernst og Københavns toldbod 1733*. I: *Zise, Toldhistorisk Tidsskrift nr. 1*. 1978.

Knudsen, Tim: *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917*. København 1988.

Millech, Knud: *Danske arkitekturstømninger 1850-1950*. Redigeret af Kay Fisker. København 1951.

Port of Copenhagen. Udgivet af Københavns Havnevæsen 1958.

Rasmussen, Steen Eiler: *Byer og bygninger*. København 1949.

Sestoft, Jørgen: *Arbejdets bygninger*. I: *Danmarks Arkitektur*. København 1979.

Toldetaten. 1976. Personaleblad udgivet af Direktoratet for Toldvæsenet.

Toldetaten nr. 301. Jubilæumsnummer af toldvæsenets personaleblad i anledning af toldetatens 350 års jubilæum i 1982.

Noter:

- 1 Herm. Andersen, side 2
- 2 Meddelelser fra foreningen til gamle bygnings bevaring. 2. række 4-5, København 1922-26, side 50
- 3 Steen Eiler Rasmussen, side 119 ff.
- 4 Den officielle betegnelse var: "Den af Krigsministeriet den 8. september 1858 nedsatte Commission"
- 5 Steen Eiler Rasmussen, side 140
- 6 Henrik Fode, side 297-306
- 7 Et frilager er et sted, hvor varer kan henligge told og afgiftsfrit indtil de enten eksporteres eller beskattes til forbrug i indlandet
- 8 Arkitekt Vilhelm Valdemar Petersen (1830-1913) var kongelig bygningsinspektør 1892-1903. Udover toldkamret i Amaliegade i København byggede han toldkamrene i Frederiksværk (1896), Rønne (1897) og Nykøbing Falster (1901)
- 9 Knud Millech, side 187, 194, 231 og 239
- 10 Ibid. side 230
- 11 Herm. Andersen, op. cit. side 145
- 12 Tobias Faber, op. cit. side 296
- 13 Dansk Toldhistorie V, side 465
- 14 Ibid. Afsnit I
- 15 Pkt. 28 i Rigsrevisors beretning fra 1980 om opførelse af en ny bygning for toldvæsenet på Københavns Toldbod, Amaliegade
- 16 Toldetaten 1976, side 244
- 17 Arkitektur DK 1983, side 204 ff.
- 18 Tobias Faber, op. cit. side 492 ff.

Lokalskatter og amtskommuner

af Claus Rafner

Indledning

Udskrivningen af skatter til lokale formål var i ældre tid knyttet til en kompliceret struktur af opgavefællesskaber. På landet kunne eksempelvis landsbyer, sogne, herreder, amter eller stifter optræde som ramme for en opgave, der blev finansieret af skatter fra den lokale befolkning. Der kunne også være tale om en kombination af købstæder og landdistrikter, der gik sammen om at skatetefinansiere en lokal opgave.

Meget var styret af traditionen, men fra 1600-tallet og 1700-tallet greb staten mere og mere ind. I første omgang betød det en stadig mere kompliceret struktur i takt med at staten tillod eller direkte ansporede til at få en række nye opgaver finansieret af lokale skatter. Senere fandt man det rationelt at sammenlægge nogle af skatterne og opgavefællesskaberne, og i løbet af 1800-tallet udviklede sig et tredelt system af købstadskommunale skatter, sognekommunale skatter og amtskommunale skatter. Parallelt hermed udkrystalliserede sig en politisk og administrativ kommunal struktur knyttet til henholdsvis købstadskommuner, sognekommuner og amtskommuner.

I en tidligere artikel er beskrevet, hvordan lokale skatter og lokale opgavefællesskaber udviklede sig på sognekommunalt niveau. Denne artikel

beskriver, hvordan det tilsvarende forløb fandt sted på amtskommunalt niveau. Udviklingen følges i tiden fra 1600-tallet og frem til begyndelsen af 1900-tallet. I den periode omfattede amtskommunerne fortrinsvis landdistrikterne som et overniveau i forhold til sognekommunerne. Efterspillet, herunder kommunalreformen i 1970, samt den endelige ophævelse af amtskommunerne og de amtskommunale skatter med regionalreformen i 2008, ligger uden for artiklens rammer.

Udviklingen på amtskommunalt niveau

På niveauet over landsbyer og sogne fandtes fra gammel tid en gejstlig inddeling i provstier og en retslig inddeling i herreder. Dertil kom en mere generel administrativ inddeling i amter (før 1661 kaldet len). Embedsmænd fra disse administrationer – men også fra andre grene af den offentlige forvaltning i bred forstand – var involveret i flere lokale skatter, og alt afhængig af funktionen kunne det dreje sig om udskrivning, opkrævning, disposition over indtægterne eller regnskabsrevision. Nogle skatter var dog af så simpel en natur, at flere af funktionerne lå hos den samme person. Aflønning af embedsmænd kunne eksempelvis ske ved at tillægge dem

en lokal skat af hver husstand, hvorefter de selv måtte ordne alt det praktiske og beholde provenuet.

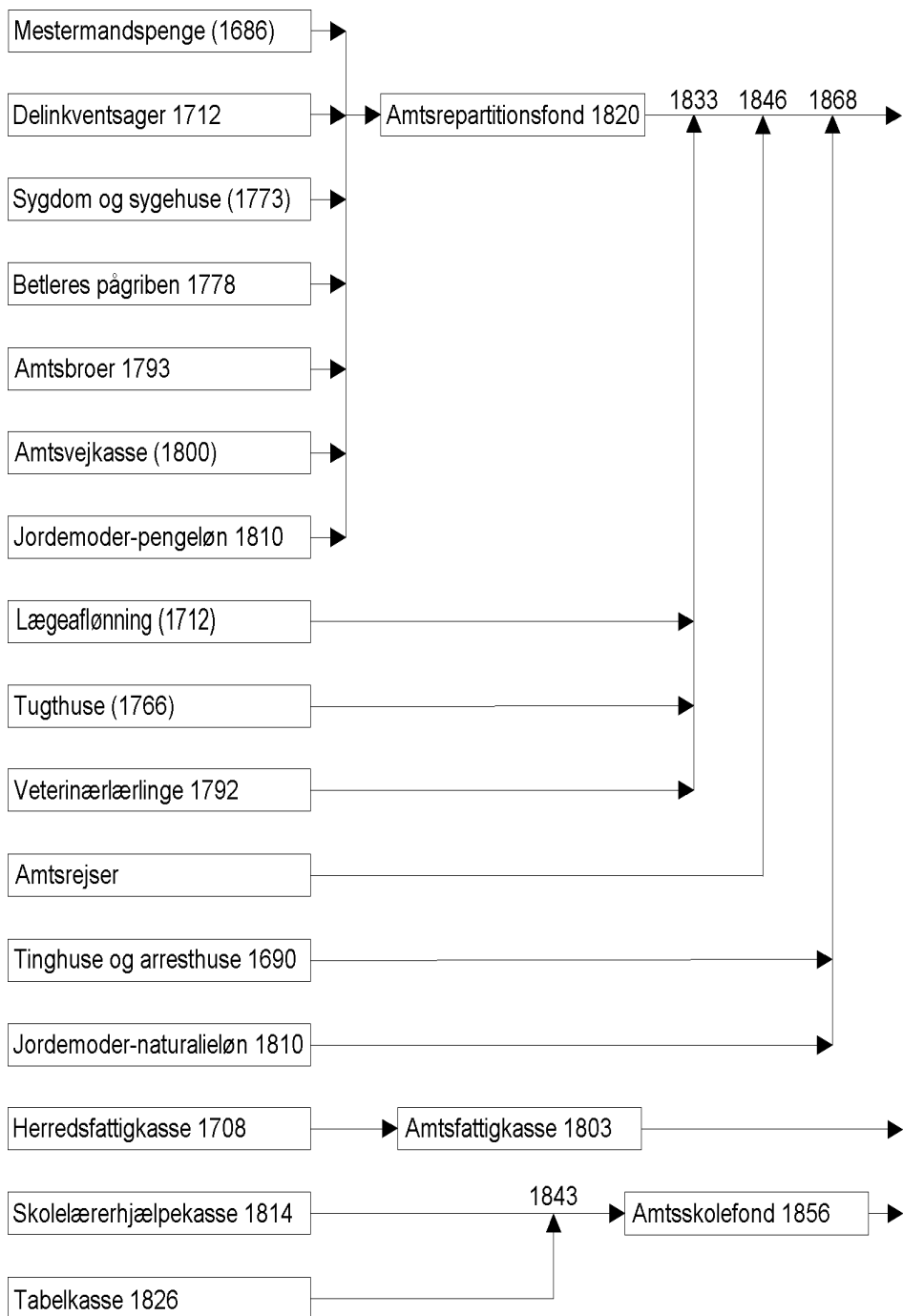
I spidsen for amtsadministrationen stod en amtmand, men fra 1660'erne styrkede staten den økonomiske side af amtsadministrationen ved også at udnævne amtsforvaltere. Amtsforvalterne skulle - under opsyn af amtmændene - varetage statens lokale kassefunktion, herunder ikke mindst opkrævningen af statens skatter. Amtsadministrationen blev efterhånden også omdrejningspunkt for opkrævningen af en række lokale skatter, der dog altid holdtes adskilt fra statens skatter. Udviklingen gik i retning af, at de lokale skatter tilfaldt samme lokale kasse, og dernæst blev kassens skatter sammenlagt. Allerede i 1700-tallet ser vi de første tilløb til at sammenlægge lokale kasser og skatter ved amterne, og ved plakat af 31.12.1819 fandt med virkning fra 1.1.1820 den første større formelle sammenlægning sted, idet der i hvert amt oprettedes en amtsrepartitionsfond med tilhørende skatteindtægter til finansiering af lokale opgaver i amtet. Begrebet repartition hentyder til, at den budgetterede udgift lignedes (reparteredes) på amtets skattegrundlag.

Ved forordning af 15.9.1832 om en repartitionsforandring blev endnu en række lokale skatter direkte eller indirekte opslugt af amtsrepartitionsfondene med virkning fra 1.1.1833. Det skete som led i en yderligere forenkling af skattesystemet, og man greb ved den lejlighed til en nyvurdering af opgavefordelingen mellem stat og lokale opgavefællesskaber. Løsningen blev i en række tilfælde, at staten overtog finansieringen af lokale opgaver mod at opkræve en

årlig refusion af amtsrepartitionsfondene. Statens finansielle situation tillod først mange år senere, som led i reformerne efter enevældens afskaffelse, at man gav afkald på refusionen.

Næste trin i udviklingen kom med landkommunalanordningen af 13.8.1841, som indførte en politisk overbygning i form af et delvis valgt amtsråd med amtmanden som ledende figur. Amtsrådet disponerede over den lokale amtsrepartitionsfonds indtægter, mens amtsforvalteren og hans underordnede personale i amtstuen fortsat stod for selve opkrævningen. Den politiske overbygning underkastedes visse ændringer med landkommunalloven af 6.7.1867, som med virkning fra 1868 tillige lod nogle tilbageværende lokale skatter optage i amtsrepartitionsfondene. Herefter var antallet af forskellige lokale kasser med tilhørende skatter, som befandt sig over det sognekommunale niveau, reduceret til kun tre, og alle tre var knyttet til det amtslige niveau. Udover amtsrepartitionsfonden drejede det sig om en amtsfattigkasse og en amts-skolefond.

Udviklingen er illustreret i omstående figur, som med udgangspunkt i de vigtigste opgaveområder viser, hvordan de tre amtslige kasser opstod. I de følgende afsnit beskrives de enkelte opgaveområder og kasser, hvilket samtidig er indgangsvinklen til de mange skatter, som gennem sammenlægninger kom til at udgøre grundstammen i den amtskommunale beskatning. I beskrivelsen er også medtaget lokale skatter til opgaver, som staten senere overtog finansieringen af, og hvor den lokale skat derved ophørte.

Dommerkorn, landstingsriderpeng og mestermandspenge

Aflønning af embedsmænd med indtægten af en lokal skat anvendtes indenfor retsvæsenet som supplement til forskellige retsgebyrer. Fra gammel tid oppebar herredsfogeder og birkefogeder således *dommerkorn* af deres embedsdistrikter, og nogle steder fik også herreds- og birkeskriverne del i indtægten (*skriverkorn*). Oprindeligt var der tale om en naturalieydelse på $\frac{1}{2}$ skæppe byg årligt pr. gård under 6 td.hk., og 1 skæppe for større gårde, hvilket præciseredes i lovgivningen fra slutningen af 1600-tallet.¹ Men ved forordning af 4.11.1720 ændredes dette på krongodset til 2 skilling årligt pr. td.hk., hvilket en del steder i begyndelsen af 1800-tallet forhøjedes til 4 skilling, og i henhold til plakat af 21.9.1836 indførtes denne hartkornstakst overalt. Skatten ophævedes ved lov af 20.6.1850 med virkning fra 1.1.1851 uden at amtsrepartitionsfondene kom ind i billedet, idet staten påtog sig lønudgiften.

Flere andre embedsmænd indenfor retsvæsenet oppebar lignende faste lønindtægter af distriktet. Det gjaldt således landstingsriderne, som skulle kundgøre sager fra landstingene. For dette hverv tillagdes de i begyndelsen af 1680'erne 4 skilling årligt pr. helgård, og 2 skilling pr. halvgård. Men disse *landstingsriderpeng* afskaffedes i 1690, da man mente, at menigmand var rigeligt bebyrdet i forvejen.²

Nogle retslige embeder var åbenbart vigtigere end andre, for bødlerne fik til gengæld deres aflønning forbedret. Bødlerne, også kaldet skarprettere eller mestermænd, oppebar oprindeligt et gebyr for hver henrettelse, men det

suppleredes efterhånden med faste pengebidrag af distriktets gårde og huse. Lolland-Falsters bøddel fik således ved reskript af 4.12.1686 bevilget et årligt beløb på 2 skilling årligt pr. gård og 1 skilling pr. hus, foruden et bidrag af købstæderne. Kongen godkendte i 1698, at bødlerne overalt skulle nyde sådanne *skarpretterpeng* eller *mestermandspeng*, men uden at sætte beløb på. I praksis anvendtes som oftest taksten 4 skilling pr. gård og 2 skilling pr. hus, altså det dobbelte af taksten på Lolland-Falster. Den nye skat mødte dog modstand mange steder, og endnu ved midten af 1700-tallet var ordningen ikke fuldt gennemført i Jylland.³

Der var på det tidspunkt ansat op mod 10 civile bødler i Danmark, men i løbet af 1800-tallet mindskedes deres antal, og i 1866 var der kun en enkelt tilbage. Samtidig med reduktionen ændredes aflønningen og udskrivningsgrundlaget. I 1813 fik bødlerne på Sjælland således tillagt en fast løn, hvortil amterne skulle bidrage med et beløb, der repareredes på hartkornet ligesom udgifter til delinkventsager (se nedenfor). Den fynske bøddel anmodede senere om samme aflønningsprincip, hvilket blev ham tilladt i 1816. Både den sjællandske og den fynske repartition af mestermandspeng blev underlagt amtsrepartitionsfondene i 1820. Mestermandspengene på Lolland-Falster omdannedes først noget senere til hartkornsrepartitioner, nemlig i 1852, og en tilsvarende ordning fik Jylland i 1854. Begge disse repartitioner indgik med det samme i de almindelige repartitioner under amtsrepartitionsfondene, som derefter finansierede aflønningen.⁴

Delinkventsager

På Sjælland blev der ved reskript af 1.5.1700 givet tilladelse til, at proces- og varetægtsomkostninger i tyverisager kunne repareres på retskredsen. Det drejede sig om situationer, hvor den anklagede, i datiden kaldet delinkventen, ikke selv var i stand til at udrede beløbet. Indførelsen af disse såkaldte delikventrepartitioner var et forsøg på at styrke retshåndhævelsen gennem spredning af omkostningerne, så de ikke hvilede på den forulempede part som en ruinerende byrde.

Ved forordning af 9.12.1712 blev ordningen gjort landsdækkende, samtidig med at flere kriminelle handlinger blev inddraget, og ligningsgrundlaget udvidedes geografisk. Herefter skulle udgifterne repareres af amtstuen på amtets hartkorn, og amtmanden havde myndigheden til at udbetale pengene. Den udvidede ordning synes imidlertid ikke at have vundet godsejernes bifald, for ved forordning af 20.8.1723 indskrænkedes repartitionen på den måde, at større godser blev holdt udenfor.

Hvor godsejerne ikke dominerede de lokale besiddelsesforhold var der derimod gode muligheder for at udvide ordningen yderligere. I Københavns amt indførte man således omkring 1720 en variabel hartkornsskat, der ikke alene skulle dække amtets delinkventudgifter, men også andre lokale udgifter, såsom doktorbidrag, samt vedligeholdelse af broer og tinghuse.⁵

Ved forordning af 26.9.1732 genindførtes den almindelige amtsrepartition overalt. Men den suppleredes med en bestemmelse om, at beløb større end 200 rigsdaler skulle alle stiftets amter deltage

i, således at byrden blev mere udjævnet. For at gøre ordningen ekstra spiselig for godsejerne, fik de nogle år senere fritaget deres hovedgårdshartkorn for repartitionerne.⁶

Amts- og stiftsrepartitionerne dannede efterhånden mønster for finansieringen af andre lokale udgifter, og der er tegn på, at man ligesom i Københavns amt begyndte at ordne det hele via en fælles kasse og en fælles skat. Om udgifterne til venerisk syge brugte centralforvaltningen således nogle gange udtrykket, at pengene skulle tages af delinkventkassen.⁷ Endvidere bestemte regeringen ved forordning af 15.2.1786, at man i delinkventudgifterne kunne modregne de lokale indtægter af bompengeforpagtninger fra vejassen, og man understregede, at amtsforvalterne skulle bogføre disse beløb adskilt fra de statslige indtægter. Kravet om særskilt bogføring blev gentaget i en forordning af 5.4.1793, som omhandlede oppebørsel og ligning af delinkventudgifterne. Forordningen nævnte, at også broudgifter kunne indgå i delinkventrepartitionerne. Ved samme lejlighed blev revisionen af de pågældende regnskaber udtrykkelig henlagt til Rentekammeret.

Dermed var grunden lagt til et amtskommunalt kassevæsen af mere generelt tilsnit. Det formaliseredes og udvidedes i 1820 med etableringen af amtsrepartitionsfondene, der optog de fleste amts- og stiftsrepartitioner i sig, således at man herefter udskrev en samlet skat til alle de nye udgiftsområder.⁸

Arten af de kriminelle handlinger, som danner baggrund for delinkventrepartitionerne, præciseredes ved forordning af 13.1.1747 til at omfatte tyveri, røveri, drab og mordbrand. Omkost-

ningerne ved andre forbrydelser skulle som hidtil dækkes af bødeindtægterne via de lokale sigt- og sageskatter, og da overskuddet herfra tilfaldt staten, var der reelt tale om en statsfinansiering af omkostningerne. Denne ordning ændredes imidlertid ved repartitionsforandringen i 1833, hvorefter bødeindtægterne tilfaldt staten ubeskåret, samtidig med at de pågældende omkostninger skulle overtages af amtsrepartitionsfondene og købstadskommunerne. Som godtgørelse bevilgede staten dog et årligt tilskud på i alt 6.000 rigsbankdaler til amtsrepartitionsfondene og købstadskommunerne.

Sygdomme og sygehusvæsen

I 1770'erne begyndte man at repartere udgifter til behandling for såkaldt *venerisk syge* (kønssygdomme) og andre smitsomme lidelser, der kunne udvikle sig i epidemisk retning. Man fulgte samme princip som ved repartition af delinkventudgifter, altså repartition på hartkornet via amtstuerne. Ordningen, som skulle finansiere behandlingen af ubemidlede, indførtes først på Fyn og i en række jyske amter. Men efterhånden opstillede regeringen retningslinier for hele riget, og man begyndte at tilbyde gratis behandling til hele "almuen" uanset den enkeltes økonomiske forhold. Samtidig gik man over til en kombination af amts- og stiftsrepartitioner, nemlig på den måde, at stiftets udgifter fordeltes blandt amterne i forhold til deres hartkorn, og efter denne stiftsrepartition fulgte så amtsrepartitionerne, hvor skatten lignedes på det ufri hartkorn (bøndergodset) indenfor det enkelte amt.⁹

Den veneriske syge gav også anledning til et *amtsligt sygehusvæsen*. Allerede i forbindelse med indgrebet på Fyn i 1773 var der et ønske fremme om at oprette et sygehus, hvis omkostninger skulle lignedes på hartkornet, men regeringen stillede denne side af sagen i bero. I 1780'erne skiftede man imidlertid standpunkt, og der blev givet tilladelse til sygehuse i Kolding, Ribe og Skanderborg. Ved reskript af 2.2.1798 tillodes endvidere oprettet et amtssygehus i Nakskov, og modsat tidligere praksis blev der denne gang i et efterfølgende reskript af 5.2.1802 opstillet detaljerede regler for sygehusets bestyrelse. Amtssygehuset var primært for venerisk syge, men også andre blev modtaget, i så fald dog enten på egen regning eller på fattigvæsenets regning. Anlægsomkostningerne til sygehuset, samt kuromkostninger til venerisk syge, skulle lignedes på Halsted amts hartkorn.

Regeringen udbad sig i 1805 betænkninger angående et generelt amtsligt sygehusvæsen, og det besluttedes da i 1806, at der kunne oprettes i alt 20-24 amtssygehuse i Danmark, med amtssygehuset i Nakskov som forbillede, dog således, at både landdistrikterne og købstæderne herefter skulle bidrage til finansieringen.¹⁰

Endnu en sundhedsforanstaltning kom i begyndelsen i 1800-tallet ind under gruppen af repartitioner på hartkornet. Det drejede sig om *vaccinationer*, hvor det ifølge forordning af 3.4.1810 påhvilede amtet at udrede lægehonoraret (24 skilling pr. vaccination).

Med oprettelsen af amtsrepartitionsfondene i 1820 ophørte alle de nævnte repartitioner af sundhedsudgifter i landdistrikterne, idet de nye fonde overtog finansieringen. Senere overtog amts-

repartitionsfondene desuden en del af udgifterne til *sindssygeanstalter*. Det startede på Fyn, hvor Odense Gråbrødre Hospitals dårekiste fra 1827 fik tillagt et årligt bidrag på 600 rigsbankdaler af de fynske amtsrepartitionsfonde og købstæder.¹¹

Den kommunale skattefinansiering af sindssygeanstalter fik en videre udbredelse i 1847 og 1853, hvor der oprettedes anstalter for sindssyge i henholdsvis Jylland og østifterne. Staten udredte et engangsbeløb, hvorefter der repareredes et årligt bidrag fra amtsrepartitionsfondene og købstæderne, hvilket tog sin begyndelse i henholdsvis 1848 og 1855. Bidraget fordeltes mellem landet og købstæderne i forholdet 7:1, og lignedes mellem amtsrepartitionsfondene efter hartkornet, og mellem købstæderne efter indbyggertallet. Amtsrepartitionsfondenes bidrag fremskaffedes ved en forhøjelse af den reparerede hartkornsskat, mens købstædernes bidrag blev udskrevet som en skat på formue og vilkår.¹² I de følgende år oprettedes yderligere tre anstalter med samme finansieringsprincip, men pr. 1.4.1884 overgik anstalterne og finansieringen til staten. Sidste repartition fandt sted i 1885 og vedrørte udgifterne i finansåret 1883/1884.¹³

Betleres pågribelse

Ved forordning af 18.3.1778 satte man ind overfor omkringløbende betlere (tiggere), idet det blev tilladt stiftsvis at reparere udgifterne til deres pågribelse og arrest, svarende til principperne ved delinkventomkostninger. Denne generelle ordning lå i forlængelse af et reskript af 15.9.1749 vedrørende ban-

deuvæsen i Jylland, hvor omkostninger til pågribelse af landstrygere og løsgængere kunne reparerer på hele stiftet. Egentlig skulle disse udgifter dækkes af herredsfattiggasserne, som til dette formål i 1708 netop var blevet tillagt føringspenge. Men da fattiggasserne havde rigeligt at gøre med de fastboende fattige, opstod efterhånden en særskilt lovgivning for de omløbende. Opgaven med at finansiere betleres pågribelse underlagdes i 1820 de nyoprettede amtsrepartitionsfonde.

Amtsvejkasser

De større veje vedligeholdtes fra gammel tid ved pligtarbejde, hvor tilsynet lå hos amtmændene. Der blev ganske vist i 1667 foreslået en regional ordning med vejestre, men ideen førtes ikke ud i livet. Endnu et forsøg blev gjort i 1688, hvor der ansattes fire regionale vejinspektører, som blev tillagt et fast årligt beløb af købstæderne og af bønderne på landet. Men vejinspektørerne afskaffedes allerede i 1690, hvorved amtmændene atter fik det fulde opsyn.¹⁴

Den amtslige ordning suppleredes i perioden 1763-1867 med en vejforvaltning på centralt niveau for at styrke udbygningen af især hovedlandeveje. I 1763 oprettedes således en central Vejdirektion, hvortil der ved reskript af 24.3.1764 knyttedes en særskilt vejkasse. Ordningen reorganiseredes i 1778, hvor der i stedet oprettedes en Generalvejkommision med tilhørende almindelig vejkasse.

Den almindelige vejkasse fik ved forordning af 15.2.1786 tillagt halvdelen af alle bompengeforpagtninger, idet der ved de nyanlagte hovedlandeveje var

indført *bompeng*e med henblik på bortforpagtning af indtægten. Den anden halvdel af bompengeforpagtningerne tilfaldt amterne som lokalt tilskud til delinkventkassen.¹⁵ Ved forordning af 13.12.1793 tillagdes vej-kassen desuden en årlig *vejskat* udskrevet af hartkornet, hvor hovedlandeveje blev nyanlagt eller skulle vedligeholdes. En del af vejskatten blev udskrevet in natura som *pligtarbejde*, mens pengene opkrævedes via amtstuerne. I 1808 blev Generalvejkommis-si-
ons virke overtaget af Rentekammeret, men vej-kassen vedblev som særskilt fond afsondret fra statskassen. Da vejvæsenet reorganiseredes ved en vejforordning af 29.9.1841, overgik alle bompengene til vej-kassen, og vejskatten erstattedes med et bidrag ydet af amtsreparti-tions-fondene. Ifølge den nye vejforordning skulle såvel anlæg som vedligeholdelse af hovedlandevejene udføres for betaling, helst ved licitationer og ansat mand-skab, og ellers ved udskrevet pligtarbejde mod en godtgørelse fra vej-kassen. Ved lov af 21.6.1867 underlagdes hovedlan-devejene fuldstændigt amtsrådene pr. 1.4.1868, og samtidig afskaffedes den almindelige vej-kasse.

På det amtslige niveau havde man indtil da primært beskæftiget sig med de mindre landeveje. Nogle steder var særskilte kasser oprettet til disse landeveje, således i en række sjællandske amter, hvor der ifølge plakat af 4.4.1800 kunne udskrives både penge og pligtarbejde til amtsvejvæsenet. Da alle lokale amtslige hartkornsudskrivninger i 1820 overgik til de nyoprettede amtsreparti-tionsfon-de, omfattede det også amtsvejkassernes pengeudskrivninger til de mindre lan-deveje. En særlig vej-kasse i Præstø amt, som ved reskript af 18.4.1809 alene var

tillagt *bødeindtægter*, blev ved kgl. resolu-tion af 26.8.1844 også underlagt amts-reparti-tionsfonden.

Dette var i overensstemmelse med vejforordningen af 1841, som understre-gede, at de mindre landeveje henhørte under amtsrådene og amtsreparti-tions-fondene. Omkostningerne skulle ifølge forordningen så vidt muligt dækkes kontant efter samme principper som ved hovedlandevejene under den almin-delige vej-kasse. Endelig samledes ved lov af 21.6.1867 både hovedlandevejene og de mindre landeveje under fælles amts-
lig myndighed, og samtidig bortfaldt alt pligtarbejde ved disse vej-kategorier. Finansieringen skete herefter via de sædvanlige pengeskatter til amtsreparti-tionsfondene.

Tilbage står at følge bompengene, også kaldet *passagepenge*. Forpagtnings-afgiften af denne indtægt overgik ved ændringen i 1867 fra vej-kassen til amts-reparti-tionsfondene, men det fik kun betydning i Københavns amt. Her var hovedlandeveje blevet anlagt allerede før bompengeforordningen af 1786, og som følge heraf deltes bompengene i Københavns amt ikke mellem vejkas-sen og amterne i perioden 1786-1841, men tilflød fuldt ud vej-kassen frem til dennes ophævelse pr. 1.4.1868, og der-
efter amtsreparti-tionsfonden, indtil afgiften afskaffedes pr. 1.4.1915 som det sidste sted i landet. I det øvrige Sjel-land var bompeng

tes ikke bomme, men der indførtes fra 1836 en afgift pr. mil kørt af vognmænd. Disse såkaldte *chaussépenge*, som tilflød vej-kassen fuldt ud, ophævedes samtidig med vej-kassen pr. 1.4.1868. I forbindelse hermed bortfaldt også de fynske og sjællandske vederlag. I Jylland blev bomme og bompenge aldrig indført.¹⁶

Amtsbroer

Broer henhørte egentlig under den almindelige pligt til at vedligeholde veje, men på grund af den relative store bekostning var der i flere tilfælde indført særordninger. Broer kunne således være anlagt eller vedligeholdt ved privat foranstaltning, mod at den pågældende havde ret til at opkræve enten *bropenge* af hver passerende, eller et fast årligt beløb, eksempelvis i form af *brokorn*, af oplandets beboere. Ved lov af 29.12.1857 blev sådanne rettigheder imidlertid efterhånden afskaffet.

Reparationer af broer kunne også finansieres ved ligning af pengeudgiften på hartkornet indenfor sognet, herredet eller amtet. Bompengeforordningen af 1786 påbød, at amterne lokalt skulle betale for anlæg af broer ved de nye hovedlandeveje, men i 1791 planlagde man at finansiere broerne ved bropenge, og endelig besluttedes det med vejforordningen af 1793, at broomkostningerne skulle udskrives som en del af *vejskatten*. På grund af sin størrelse udskiltes *broskatten* fra *vejskatten* ved plakat af 30.11.1804, men pengeindtægten af begge skatter indbetales fortsat via amtsstuerne til den almindelige vej-kasse.¹⁷

Med hensyn til broerne ved de mindre landeveje bestemte en forordning

af 5.4.1793, at omkostningerne hertil måtte reparerer amtsvis på samme måde som delinkventudgifter. Med oprettelsen af amtsrepartitionsfondene i 1820 fulgte omkostningerne med over til de nye fonde. Broer, som hidtil var blevet finansieret ved udskrivninger på herredsniveau, underlagdes også amtsrepartitionsfondene. Små broer tilknyttet bivejene henhørte derimod under sognekommunerne.

Jordemødrenes pengeløn og naturalieløn

Jordemodervæsenet blev lovreguleret ved reglement af 21.11.1810, hvor hver jordemoder fik tillagt en fast aflønning i penge og naturalier. Pengelønnen, samt visse uddannelsesomkostninger, skulle reparerer amtsvis på hartkornet og betales via amtsstuerne. Sammen med de øvrige amtsrepartitioner indgik også denne skat i 1820 i de nyoprettede amtsrepartitionsfonde. Udover pengelønnen fik jordemødrene også tillagt en løn i naturalier, bestående af hus, græsningsmulighed og brændsel. Omkostningerne til naturalielønnen, samt til anskaffelse af jordemoderinstrumenter, skulle reparerer indenfor hvert jordemoderdistrikt. Først med landkommunalloven af 1867 blev disse repartitioner underlagt amtsrepartitionsfondene.

Aflønning af læger

Der eksisterede spredte ordninger med gratis medicinske lægeundersøgelser under den ældre enevælde. Således aflønnedes en læge i Ribe stift af kirkegodset, og på Lolland-Falster aflønnedes en læge af købstædernes uvisse

byfogedindtægter. Skattefinansiering begyndte man at komme ind på ved reskript af 22.8.1712, hvor en såkaldt provinsmedikus blev ansat på Sjælland. Han skulle uden beregning behandle fattige, og som vederlag fik han en fast løn, der pålignedes hele provinsen. Ligningen af denne *doktorskat* godkendtes ved kgl. konfirmation af 1.2.1715, og den omfattede en hartkornsskat af bønder, samt bidrag af andre landboere og af købstæderne. Tilsvarende skatteordninger blev i 1720'erne indført på Fyn og på Lolland-Falster, hvorimod Jylland først kom med i 1760'erne.¹⁸

Ved disse ordninger fik hvert område en læge, i begyndelsen benævnt provinsmedikus, men ellers kaldet stiftsfysikus, eller landfysikus, hvis distriktet var mindre end et stift. Sjælland deltes således i et nordre og søndre landfysikat i 1762, og senere fik også Bornholm sin egen landfysikus. Den tilknyttede doktorskat opkrævedes til dels af vedkommende fysikus selv, men efterhånden kom amtsforvalterne overalt til at stå for oppebørselen.¹⁹

Stifts- og landfysikerne varetog medicinsk behandling i modsætning til kirurgisk behandling, som hørte under andre læger. Gratis kirurgisk lægebehandling til ubemidlede påbegyndtes som fast ordning i anden halvdel af 1700-tallet, og ligesom ved fysikusordningen skete finansieringen ved påligning af den faste løn på embedsdistriktet, indbefattet købstæderne. Sjælland var også her først ude, foreløbig med en enkelt kirurg i 1762, men efterhånden ansattes flere, og i slutningen af 1700-tallet blev ordningen landsomfattende, hvor man nåede op på et antal af næsten 50 distriktskirurger.²⁰

Det pålignede beløb, *kirurgiskatten*, opkrævedes af amtstuerne, fra 1.7.1794 i øvrigt på den måde, at beløbet skulle indgå i statsindtægterne, samtidig med at lønnen skulle anvises efter ordre fra Finansskassedirektionen på lige fod med andre statsudgifter.²¹

Doktorskatten og kirurgiskatten fortsatte frem til repartitionsforandringen i 1833, hvorefter staten overtog aflønningen af lægerne. Det lokale islæt bibeholdtes dog, for staten krævede fra samme tid en fast refusion fra amtsrepartitionsfondene og købstæderne som tilskud til aflønningen. Refusionsordningen vedblev frem til udgangen af 1850, hvorefter den fulde omkostning kom på finansloven som led i reformerne efter enevældens afskaffelse.²²

Sluttelig skal blot nævnes, at embedet som stifts- eller landfysiki senere omdannedes til en overordnet instans i forhold til distriktskirurgerne, eller distriktslægerne, som de også blev kaldt. Herved bortfaldt den traditionelle faglige afgrænsning mellem de to grupper, hvilket blev fulgt op af nye navne for embederne, idet de fra 1915 benævntes henholdsvis amtslæge og kredslæge.

Tugthuse

Til støtte for det i 1743 oprettede tugthus i Viborg indførtes i 1766 en årlig skat af Jylland. Denne *tugthusskat* omfattede en hartkornsskat af bønderne (½ skilling pr. td.hk.), samt bidrag fra ejere af hovedgårde (32 skilling pr. gård) og landsognepræster (10 skilling pr. præst), og endelig ydede købstæderne tilsammen 300 rd. Hartkornsskatten forhøjedes i 1817 til 1½ rigsbankskilling pr.

td.hk. årligt, foruden et engangsbeløb på 8 rigsbankskilling pr. td.hk.²³

På Fyn etableredes i 1782 en lignende tugthusskat til fordel for Odense tugthus, nemlig med taksterne $\frac{1}{2}$ skilling pr. td.hk., 64 skilling pr. hovedgårdsejer og 16 skilling pr. landsognepræst, samt et bidrag på 160 rigsdaler af købstæderne. Hartkornsskatten skulle dog svares med dobbelt takst i de 5 første år, hvilket senere blev en fast ordning. I 1822 fordobledes for en 10-årig periode de årlige takster af landet til henholdsvis 2 rigsbankskilling, 128 rigsbankskilling og 32 rigsbankskilling, og beløbet af købstæderne øgede til 320 rigsbankdaler.²⁴

Med repartitionsforandringen i 1833 overgik finansieringen for landdistrikternes vedkommende til amtsrepartitionsfondene, således at disse for fremtiden skulle udrede et fast beløb til tugthusene. Ved denne lejlighed fik Viborg tugthus tillagt 7.200 rigsbankdaler årligt, heraf $\frac{7}{8}$ fra amtsrepartitionsfondene, som fordeltes efter amternes hartkorn, samt $\frac{1}{8}$ fra købstæderne. Odense tugthus fik tillagt 1.520 rigsbankdaler, fordelt med $\frac{15}{19}$ af amtsrepartitionsfondene og $\frac{4}{19}$ af købstæderne. Beløbet til Odense tugthus forhøjedes dog senere til det dobbelte i 10 år regnet fra 1840.²⁵

På Sjælland og Lolland-Falster var i begyndelsen af 1800-tallet blevet varslet en tugthusskat til tugthusene i København og på Møn, men opkrævningen kom aldrig i gang. Det rådede man bod på med virkning fra 1834, hvor disse landsdeles amtsrepartitionsfonde samt købstæder blev pålagt at udrede en tugthusskat i lighed med Fyn og Jylland, nemlig i alt 15.120 rigsbankdaler årligt. Heraf skulle amtsrepartitionsfondene svare $\frac{5}{12}$, København $\frac{6}{12}$ og provinskøb-

stæderne $\frac{1}{12}$. Beløbet forhøjedes senere midlertidigt for årene 1845-1847.²⁶

Tugthusskatterne, som på landet opkrævedes af amtstuerne, viderebetaltes direkte til det pågældende tugthus. I Jylland viderebetaltes beløbet dog frem til 1840 via statskassen.²⁷

Efter enevældens ophævelse kom finansieringen af tugthusene på finansloven. Tugthusskatterne underkastedes en engangsforhøjelse for året 1850, og derefter var de endeligt ophævet.²⁸

Veterinærlærlinge

Med virkning fra 1.1.1793 indførtes en ordning med henblik på at forsyne landet med dyrlæger. Fra hvert stift skulle fremskaffes en lærling, til hvis uddannelse stiftet blev pålagt at yde 100 rigsdaler årligt. En del af beløbet repareredes som en hartkornsskat på bønderne ($\frac{1}{4}$ skilling pr. td.hk.), mens resten bestod af bidrag fra andre landboere, såsom hovedgårds ejere, præster og degne, hvortil kom et bidrag fra købstæderne. Dette *veterinærlærlingebidrag*, der ikke omfattede Bornholm, opkrævedes af amtsforvalterne på samme måde som tugthusskatten. Ved repartitionsforandringen i 1833 overtog staten finansieringen mod at amtsrepartitionsfondene og købstæderne ydede en årlig refusion til staten. Refusion ophørte med udgangen af 1850.²⁹

Amtsrejser

Fra gammel tid påhvilede det befolkningen at stille med heste, vogne og kuske for at yde kongen fri transport. Imidlertid udvidedes denne service efterhånden til en lang række personer, som rejste i offentlig tjeneste. Forholdet regulere-

des ved forordning af 5.4.1690, der byggede på et eksisterende princip om, at frirejserne skulle gå på omgang mellem gårdene i amtet, og som noget nyt krævedes det nu, at gårdtallet skulle beregnes på grundlag af hartkornet (8 td.hk. = 1 gård). Amtsforvalterne fik samtidig pligt til at holde protokol over rejsernes omfang og fordeling, og en del sådanne protokoller er da også bevaret.³⁰ I øvrigt skelnedes mellem *kongerejser*, der ramte både ufrit hartkorn (bøndergods) og frit hartkorn (hovedgårde, præstegårde m.v.), mens *kongelige tjenesterejser* kun omfattede ufrit hartkorn. Denne forskel bibeholdtes indtil hartkornsprivilegierne ophævedes med loven af 20.6.1850 om hartkornsegalisering.

I 1785 planlagde man at indføre et system, hvor frirejserne skulle forrettes af de nærmestboende for betaling, hvorefter udgifterne lignedes på hele stiftet. Systemet tænktes kombineret med en udligningsordning mellem stifterne, sådan at en fuldstændig lighed opnåedes. Men planen, hvis forbillede var stiftsrepartitionerne af delinkventomkostninger, gennemførtes ikke.³¹

Ved forordning af 26.6.1844 understregedes det, at kongerejser skulle ydes af hartkornet som hidtil, mens kongelige tjenesterejser derimod så vidt muligt skulle foregå ved offentlige transportmidler, og i det omfang rejser stadig blev udskrevet som serviceydelse, skulle det ske mod godtgørelse af statskassen. De herved opståede statslige udgifter repareret årligt på alle landets skatteydere, så byrden fordeltes jævnt. Bestemmelserne trådte i kraft pr. 1.1.1846, og de kongelige tjenesterejser var dermed stort set forvandlet til en statslig skat (*befordringsskat*).

Kongerejserne, samt de kongelige tjenesterejser for centraladministrationen, var imidlertid på dette tidspunkt af mindre betydning. Den væsentligste byrde lå nu indenfor *amtsrejserne*, der havde været i stadig vækst siden 1700-tallet. Amtsrejserne, som ikke krævede central godkendelse, men blot pas fra den stedlige amtmænd, omfattede en række lovbestemte tjenesterejser for eksempelvis amtmænd, bisper, provster, branddirektører, herredsfogeder, prokuratorer og læger. Forordningen af 1844 henstillede til, at amtsrejser erstattedes af faste godtgørelser til de pågældende embedsmænd. I løbet af resten af århundredet blev på den måde næsten alle amtsrejser afløst af pengegodtgørelser, som finansieredes af amtsrepartitionsfondene. Pligten til at yde amtsrejser in natura bortfaldt endeligt ved lov af 20.12.1929.³²

Tinghuse og arresthuse

Vedligeholdelsen af herredernes og birkeres *tinghuse* påhvilede bønderne, men principperne herfor blev først afklarede, da amtmændene ved reskript 5.4.1690 fik ordre til at syne alle tinghusene og om nødvendigt lade dem istandsætte, mod at udgifterne repareret på retskredsens ufri hartkorn.

I 1793 blev det på samme måde tilladt at reparere udgifter til *arresthuse* på landet,³³ men på det tidspunkt var man allerede flere steder slået ind på, at land og by gik sammen om at dele udgifterne til fælles ting- og arresthus. Det gjaldt således et ting- og arresthus i Thisted, til hvis opførelse to herreder i 1717 skulle bidrage med 3 skilling pr. td.hk., mens købstaden skulle dække resten af udgifterne. Lignende ordninger bevilgedes

for ting- og arresthuse i Lemvig 1750, i Skive 1768 og i Ringkøbing 1777. Ordningen for Lemvig ting- og arresthus indebar desuden, at de to tilknyttede herreder skulle betale et fast årligt beløb til fangefogedløn. Sådanne skatter af hartkornet til løbende udgifter kendes også andre steder fra, især med hensyn til tinghusenes forbrug af lys og brænde. I 1803 stadfæstedes en generel repartitionsordning for lys og brænde, for så vidt som bønderne ikke i forvejen ydede det in natura. Alle disse opgaver, som finansieredes af hartkornsskatter, overgik ved landkommunalloven af 1867 til amtsrepartitionsfondene.³⁴

Tinghuse knyttet til appelinstanserne finansieredes sjældent på denne måde, men der blev dog et par gange i 1700-tallet udskrevet kortvarige repartitioner på hartkornet, hvor indtægten var bestemt til landstinghuse.³⁵

Amtsrepartitionsfonde

Alle hidtidige amtsrepartitioner, der lignedes på hartkornet, indgik fra 1.1.1820 i de nyoprettede amtsrepartitionsfonde. Repartitionerne blev nu både reelt og formelt slået sammen til en enkelt skat, som amtsforvalteren aflagde særskilt regnskab for. I skatten indgik tillige de stiftsrepartitioner, der alene bestod af hartkornsskatter, idet stiftsbeløbet fordeltes blandt stiftets amtsrepartitionsfonde. Ved forordning af 8.1.1830 ophævedes stiftsrepartitionerne på hartkornet helt, idet hvert steds udgifter herefter kun fordeltes indenfor amtets eget hartkorn.

De næste udvidelser af amtsrepartitionsfondenes opgaver kom med repartitionsforandringen i 1833. Som omtalt

overtog staten ved den lejlighed aflønningen af læger og veterinærlærlinge, således at de tilsvarende lokale skatter, der hidtil var opkrævet udenom amtsrepartitionsfondene, kunne afskaffes. Til gengæld skulle amtsrepartitionsfondene herefter refundere et fast beløb til staten. På lignende måde afskaffede tugthus-skatten af Fyn og Jylland, idet amtsrepartitionsfondene i stedet pålagdes at udrede et fast beløb, formelt til staten, men reelt indbetaltes det efterhånden direkte til tugthusene. Amtsrepartitionsfondene på Sjælland og Lolland-Falster overtog på samme måde betalingen til tugthuse fra 1834.

Herved forsvandt altså en række specielle lokalskatter, og i stedet overgik finansieringen til amtsrepartitionsfondene, hvis tillagte hartkornsskat derfor måtte forhøjes. Amtsrepartitionsfondene ydede de pågældende statsbidrag og tugthusskatter frem til 1.1.1851, hvor ydelserne blev afløst af en statslig ligningsskat, der opkrævedes udenom amtsrepartitionsfondene.

De enkelte amtsrepartitionsfonde blev ved landkommunalanordningen af 1841 underlagt et delvis folkevalgt amtsråd, men amtmanden forblev den ledende figur, og amtsforvalteren beholdt sin funktion som regnskabsfører. Amtsrådet overtog tillige bestyrelsen af amtsfattigkassen, som dog beholdt en særskilt status, om end det efterhånden blev praksis, at dens underskud dækkedes af amtsrepartitionsfonden. Ved forordning af 29.9.1841 fastsattes, at amtsrepartitionsfondene også skulle bidrage til den almindelige vejkasse, men dette ophørte ved lov af 21.6.1867, hvor fondene overtog vejkaassens opgaver. Yderligere opgaver tilkom ved forordning af

26.6.1844 (pengeafløsning af amtsrejser) og lov af 8.3.1856 (faste skolebidrag til amtsskolefondene), og endelig lagde landkommunalloven af 1867 de fleste resterende opgaver, som knyttede sig til distrikter større end sognekommunerne, ind under amtsrådene og amtsrepartitionsfondene (jordemødres naturalieløn, ting- og arresthuse m.v.).

Landkommunalloven fastlagde desuden, at amtsrådene kunne udskrive bidrag af sognerådskasserne. Baggrunden herfor var, at de amtslige hartkornsudskrivninger kun ramte jordbesiddere, men på sogneniveau, hvor man havde et bedre personkendskab, tog man også hensyn til andre økonomiske forhold. Udskrivelsen af *amtsfondsbidrag* via sognerådskasserne gav altså mulighed for en bedre spredning af skattebyrden.

Ved skattereformløven af 15.5.1903 ændredes hartkornsskatten til en skat på ejendomsværdi (*ejendomsskyld* og *grundskyld*) i løbet af en overgangsperiode på 20 år, regnet fra 1.4.1905. Senere blev overgangsperioden dog forlænget med et år til 1.4.1926. På dette tidspunkt havde amtsrepartitionsfondene også fået del i en række indirekte skatter, såsom *afgift af totalisatorspil* fra 1895, samt *afgift af motor-køretøjer* fra 1910.³⁶

Amtsrepartitionsfondenes regnskaber indsendtes fra 1820 til revision og decision i Rentekammeret, fra 1841 dog efter gennemsyn af amtsrådet. Efter enevældens fald overgik opgaven til Finansministeriet 1848-1855, dernæst Indenrigsministeriet 1855-1865, og fra 1865 atter Finansministeriet. Ifølge landkommunalloven af 1867 skulle regnskaberne derimod revideredes af en af amtsrådet ansat revisor, hvorefter de decideredes af amtsrådet, og påfølgende indsendtes

de til gennemsyn i Indenrigsministeriet. Ved samme lejlighed indførtes en bestemt regnskabsopstilling, og endelig fastlagde landkommunalloven, at en særlig bogholder skulle aflægge regnskabet, således at amtsforvalteren herefter alene fungerede som kasserer. Amtsrepartitionsfondene, også kaldet amtsfondene, fungerede frem til 1.4.1970, hvor de som led i kommunalreformen erstattedes af amtskommunale kasser.³⁷

Herredsfattiggasser

Ved forordning af 24.9.1708 oprettedes på herredsniveau en fattigkasse med det formål at finansiere bortsendelse (føring) af omløbende udlændinge til Københavns anstalter. Et eventuelt overskud kunne gives til herredets fattige som en hjælp til de sogne, hvor fattigproblemet var størst. Kassens indtægter bestod i de såkaldte *føringspenge*, som pålignedes med 4 skilling årligt pr. helgård, 2 skilling pr. halvgård, 2 skilling pr. karl på fuld løn, 1 skilling pr. karl på halv løn, samt 1 skilling pr. husmand. Endvidere blev godsejerne pålagt at bidrage med et ikke nærmere angivet beløb i forhold til deres jordejendom.³⁸

Fattigvæsenet på herredsniveau, herunder herredskassen, skulle bestyres af provsten samt herredsfogeden eller birkefogeden, der optrådte som fattiginspektører, og desuden deltog også den største godsejer på egnen i bestyrelsen. Herredskasserne vides at have fungeret enkelte steder, men de var hæmmet af, at deres tillagte indtægter ofte ikke indkom. Det samme problem opstod i forbindelse med de sognefattiggasser, der ligeledes blev oprettet i henhold til 1708-forordningen.

I 1730'erne blev fattigvæsenet derfor omorganiseret. Ved reskripter af 5.2.1734 og 5.3.1734 fik herredskasserne tillagt de hidtidige indtægter af sognefattiggasserne, uden at sidstnævnte dog afskaffedes. Hovedindtægterne kom herefter til at bestå dels af føringspengene, kaldet *almuens kontingent*, og dels af pengeydelse af ikke-bønder, kaldet *godvillige bidrag*, skønt stiftamtmand og biskop kunne gribe ind og foretage en regulær taksation. Ved samme lejlighed overgik oppebørslen til amtsforvalterne, der skulle opkræve pengene på samme måde som kongelige skatter og udbetale tilskud til sognekasserne, om end en del indtægter reelt fortsat tilflød sognefattiggasserne direkte. Endvidere omdannedes bestyrelsen, som kom til at bestå af provsten og amtsforvalteren, der tilsammen dannede fattiginspektionen.

Herved blev herredskasserne i høj grad tilknyttet amtstuerne, og ved reskript af 6.11.1739 styrkedes amtsniveauet yderligere, idet fattiginspektionen blev et amtsligt foretagende, bestående af amtmanden som formand, mens provsterne og amtsforvalteren blev menige medlemmer. Endelig fulgte ved reglement af 5.7.1803 en omdannelse af herredsfattiggasserne til amtsfattiggasser, og herredsniveauet var dermed helt ude af billedet.

Amtsfattiggasser

Reglementet af 1803 sammenlagde de eksisterende herredsfattiggasser i hvert amt til amtsfattiggasser. Amtsforvalteren blev regnskabsfører, mens selve midlernes bestyrelse overgik til en amtsfattigdirektion (amtmand, amtsforvalter, biskop, provster samt to landmænd),

som i begyndelsen også reviderede og deciderede, indtil disse opgaver i 1832 henlagdes til Danske Kancelli, fra 1841 efter amtsrådets forudgående gennemsyn af regnskabet. Danske Kancellis opgaver overgik kortvarigt til Justitsministeriet 1848-1849, derefter til Indenrigsministeriet 1849-1865, og fra 1865 til Finansministeriet. Med landkommunalloven af 1867 blev regnskabsaflæggelse og oppebørsel for amtsfattiggasserne omlagt efter samme principper som for amtsrepartitionsfondene.

Blandt amtsfattiggassernes vigtigste indtægter var *føringspengene*, også kaldet *herredskassepenge* (*herredskasseafgift*), idet man overtog dem fra herredsfattiggasserne. Føringspengene afskaffedes imidlertid ved plakat af 9.1.1845, og i stedet fik amtsfattiggasserne fra 1.1.1846 tillagt et *tilskud af sognekommunerne*. Det samlede tilskud beregnedes ud fra et gennemsnit af føringspengene for de sidste 5 år, hvilket derpå fordeltes mellem sognekommunerne i forhold til disses hartkorn, og internt i sognene fremskaffedes beløbet ved en forhøjelse af fattigskatten. Amtsfattiggasserne fik endvidere ved deres oprettelse tillagt en værdiafgift på $\frac{1}{4}$ % af løsøre, som solgtes på auktioner (*kvartprocentafgift*). Kasserne kunne desuden modtage tilskud via den lokale amtsrepartitionsfond, men det skete i den første tid kun undtagelsesvist, og kun efter særlige regler.³⁹

En nærmere tilknytning til amtsrepartitionsfonden kom med landkommunalanordningen af 1841, hvor amtsrådet overtog amtsfattiggassens bestyrelse, og ved landkommunalloven af 1867 blev det muligt at dække kasseunderskud med midler fra amtsrepartitionsfonden.

En egentlig sammenlægning med amts-repartitionsfonden skete pr. 1.4.1933, og ved samme lejlighed bortfaldt tilskuddet fra sognekommunerne.⁴⁰

Tabelkasser

Ved reskript af 22.12.1826 oprettedes for hvert provsti en særlig tabelkasse til at forsyne skolerne med tabeller til undervisningen, og som indtægt fik tabelkasserne tillagt 2 rigsbankdaler årligt fra hver af de specielle skolekasser i provstiet. Tabelkasserne, som bestyredes af amtsskoledirektionen på samme måde som skolelærerhjelpekasserne, ophævedes ved plakat af 22.3.1843, og den tillagte indtægt overgik fra 1.1.1843 til skolelærerhjelpekasserne.

Skolelærerhjelpekasser

Ved skoleanordningen for landet af 29.7.1814 oprettedes på amtsniveau, indbefattet købstæderne, en skolelærerhjelpekasse, hvis hovedopgave var at udbetale lærerpensioner og medhjælperløn. Skolelærerhjelpekassen fik fra 1.1.1815 tillagt et *sognebidrag* af de specielle skolekasser, nemlig 1 rigsbankdaler årligt pr. sogn, samt et vist beløb af købstædernes skolekasser. Desuden modtog kassen et årligt *lærerbidrag* af hver lærer på landet og i købstæderne, svarende til værdien af 1 tønne byg.⁴¹ Fra 1843 tilkom endvidere indtægten fra tabelkasserne.

Skolelærerhjelpekassen bestyredes af en amtsskoledirektion, hvor provsten som regnskabsfører. Amtmanden, fra 1841 dog amtsrådet, skulle årligt påtegne regnskabet, inden det indsendtes til revision og decision i centralforvaltningen, først Danske Kancelli, og fra 1848

Kirke- og Undervisningsministeriet. Skolelærerhjelpekasserne ophævedes pr. 1.4.1856, hvor deres opgaver overgik til amtsskolefonde.

Amtsskolefonde

Ved lov af 8.3.1856 afløstes skolelærerhjelpekasserne af skolefonde, også kaldet amtsskolefonde, der ligeledes omfattede både landet og købstæderne. Hver amtsskolefond bestyredes af en amtsskoledirektion og et skoleråd, hvor sidstnævnte blandt andet bestemte størrelsen af det *skolebidrag*, som skulle ydes af amtets hartkorn via amtsrepartitionsfondene og af købstæderne via kærnerkasserne. Herudover modtog amtsskolefondene et tilskud fra staten, foruden at de overtog skolelærerhjelpekassernes indtægter, dog ikke lærerbidraget, som bortfaldt. Endvidere bortfaldt sognebidraget med udgangen af år 1900 ved lov af 24.3.1899. Regnskabsføreren valgtes af skolerådet, som også stod for revision og decision. Amtsskolefondene ophævedes efter kommunalreformen i 1970.

Klitvæsen

En af de finansielt mere indviklede opgaver var bekæmpelse af sandflugt, dels fordi reglerne ikke var ens i hele landet, og dels fordi både sogne-, købstads-, og amtskommuner, samt statskasse og grundejere, var indblandet. Ordningen var derfor ikke ren amtskommunal, men beskrives alligevel her som afslutning på gennemgangen af amtslige opgaver og tilknyttede lokalskatter.

Ved forordning af 19.9.1792 blev der således åbnet mulighed for, at sand-

flugtsramte sogne kunne få hjælp fra nabosogne, eksempelvis til klitternes beplantning, ligesom det også blev muligt, at større udgifter kunne reparteres indenfor det pågældende amt. I årene 1806-1808 fulgte da en del amtsrepartitioner i Jylland, hvor pengene opkrævedes af amtsstuerne.⁴²

Under napoleonskrigene og den efterfølgende landbrugskrise gik arbejdet, som lededes af lokale sandflugtskommissioner, tilsyneladende i stå, men ved plakat af 6.3.1838 tog man fat igen, denne gang specielt rettet mod de vestjyske amter. Arbejdet indenfor et sandflugtsdistrikt fordeltes mellem klitsogne og nærliggende hjælpesogne, og det nødvendige mandskab blev udskrevet in natura af sognenes hartkorn.

Denne hjælpeordning ophævedes pr. 1.7.1852 ved lov af 26.3.1852. I stedet gik man over til at fordele klitsoggenes udgifter med 37 ½ % af stedets amtsrepartitionsfond og 37 ½% af statskassen, mens de resterende 25 % betaltes af klitsognene selv efter indbyrdes ligning i forhold til sandflugtsdistrikternes hartkorn. Ved lov af 4.3.1857 overtog staten 52 ½ % af udgifterne pr. 1.4.1858, mens den amtslige andel nedsattes til 33 ½ %. Yderligere regulering fulgte ved lov af 29.12.1857, som gav stat og sognekommune mulighed for fra 1.4.1859 at vælte alle udgifterne over på det amtslige niveau, såfremt amtsråds kredsen kun i mindre grad var sandflugtsramt.

Ved lov af 29.3.1867 omdannedes klitvæsenet atter. I de vestjyske amter forstærkedes pr. 1.4.1868 det statslige tilsyn, og samtidig blev den generelle udgiftsfordeling: 50 % fra statskassen, samt 16 ⅔ % fra henholdsvis ejeren, kommunekassen og den lokale amts-

repartitionsfond. Uden for de vestjyske amter fulgte man en ordning, hvor staten almindeligvis ikke deltog i betalingen af udgifterne.

Afslutning

Som det er fremgået, begyndte en sammenknytning af lokale skatter og amtskommunale kasser at tage form i 1700-tallet. Udviklingen var mest fremtrædende i områder domineret af kron-gods. De private godsejere var nemlig meget forbeholdne overfor indgreb af denne art, formodentlig fordi de helst selv ville styre sagerne indenfor rammerne af deres godsøkonomi. Men da selvejet efterhånden vandt frem, svækkedes godsejernes modstand, tillige med at behovet forstærkedes for et overordnet forvaltningsapparat, der kunne løfte nogle af de opgaver, som hidtil havde været overladt til godsejerne. Det førte på sogneniveau til oprettelsen af sognekommuner med tilhørende kasser og lokale skatter, men behovet gik videre endnu, for oven på det sognekommunale niveau etableredes et amtskommunalt niveau, som tog sig af en række mere overordnede opgaver på landet, hvor især sundhedsvæsenet og vejvæsenet udgjorde de tunge poster. Denne dobbelte struktur var samtidig egnet til at tage sig af en række nye opgaver, som staten gerne så fremmet, men som finansielt og politisk lettest lod sig gennemføre i lokalt regi. Amtskommunerne blev en politisk og administrativ instans med sine egne opgaver og sine egne skatter. Som sådan udgjorde de sammen med sognekommuner og købstadskommuner den kommunale struktur frem til kommunalreformen

i 1970 og regionalreformen i 2008. Sammenlagt blev det til en periode på omkring 300 år fra de første amtslige kasseordninger for lokalskatter og frem til amternes og amtsskatternes endelige ophør.

Noter

1. Forordning af 4.3.1690. Danske Lov 1-5-18.
2. Åbne breve af 11.1.1681 og 4.12.1683 for Sjælland; reskript af 6.6.1682 og åbent brev af 25.9.1683 for Fyn; bevilling 28.11.1682 for Jylland; åbent brev af 24.3.1683 for Lolland-Falster. Jvf. forordning af 4.12.1688. Forordning af 4.3.1690, jvf. Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser C8, 30.11.1689 nr. 312, Rigsarkivet.
3. Kgl.res. af 8.3.1698. Jvf. reskripter af 22.11.1737, 25.4.1749 og 20.2.1750 for Fyn, samt 10.8.1742 for Bornholm. Jvf. reskripter af 26.4.1743 og 11.12.1744.
4. Reskript af 23.7.1816. Kancelli skr. af 29.7.1820. Justitsmin.cirk. af 17.7.1854.
5. Jvf. kgl.res. af 25.3.1720 og Rentekammer skr. af 20.12.1721, Københavns amts kontributionsrsk. 1721, bilag Ø, Rigsarkivet.
6. Reskripter af 13.1.1736 og 2.8.1737.
7. Jvf. reskript af 19.4.1782 og Kancelli prom. af 30.4.1785.
8. J. Mandix: Om det danske kammervæsen, Kbh. 1820, s.152ff. Tyge Krogh: Staten og de besiddelsesløse på landet. Odense 1987, s.119ff.
9. Reskript af 20.10.1773 for Fyn, Kancelli prom. af 20.3.1779 for Lundenæs-Bøvling amter, reskript af 19.4.1782 og Kancelli prom. af 30.4.1785 for Koldinghus amt, reskript af 3.9.1783 for Riberhus amt, samt reskript af 18.2.1785 for Skanderborg-Åkær amter. Reskripter af 14.3.1788 og 2.7.1790.
10. Kancelli cirk. af 23.2.1805. Kgl.res. af 6.6.1806.
11. Reskripter af 8.11.1826 og 2.7.1828, jvf. Collegial Tidende 1826 s.685ff samt Ministerialtidende B 1872 s.133ff.
12. Plakat af 13.10.1847 ' 3, jvf. plakat af 28.2.1848. Lov af 20.8.1853 ' 2, jvf. bkg. af 8.6.1855.
13. Lov af 16.2.1856, lov af 3.4.1868 og lov 45 af 4.5.1875. Lov 46 af 7.5.1884. Bkg. 66-68 af 7.5.1885.
14. J. Lindbæk: Aktstykker og oplysninger til statskollegiets historie, I, Kbh. 1903, s.274f.
15. Bompengetakstændringer ved plakat af 18.2.1813, forordninger af 13.3.1816 og 10.2.1819, samt plakat af 27.11.1830.
16. Lov 317 af 29.12.1914. Lov af 11.3.1851. Bekendtgørelse af 8.10.1835. J. P. Jørgensen: Landsogdenes forvaltning fra 1660 til vore dage, Kbh. 1890, s. 105ff. Mandix 1820 s.140ff og s. 316f.
17. Jvf. Rentekammer skr. af 21.10.1719 samt reskripter af 11.3.1735 og 22.10.1772. Kancelli cirk. af 16.7.1791. Jvf. Kancelli skr. af 29.7.1820. J. P. Jørgensen 1890 s. 105ff. Mandix 1820 s.157ff.
18. Kgl. approbation af 24.3.1724. Kgl. konfirmation af 19.11.1725. Reskripter af 2.4.1762 for Ålborg stift, 9.10.1767 for Århus stift, og 18.12.1767 for Viborg stift.
19. Anordning af 27.8.1762. Kgl.res. af 6.8.1822.
20. Kancelli prom. af 22.6.1771, reskript af 30.12.1773, Rentekammer prom. 20.4.1775, samt reskripter af 4.12.1776, 19.11.1777, 10.3.1779, 12.10.1787, 5.1.1787, 19.9.1788, 21.11.1788, 9.9.1789 og 19.8.1791.
21. Kancelli cirk. af 3.8.1793 og Rentekammer prom. af 31.5.1794.
22. Forordning af 15.9.1832. Lov af 20.6.1850.
23. Fundats af 14.11.1743. Reskript af 7.2.1766. Kgl.res. af 30.7.1817.
24. Reskripter af 3.4.1782, 6.5.1785 og 24.4.1822.
25. Forordning af 15.9.1832. Plakat af 21.9.1840.
26. Reskripter af 24.6.1803 og 17.7.1807. Plakater af 5.3.1834, 7.2.1845 og 11.11.1846.
27. Collegial-Tidende 1832 s.689ff. Budget for aaret 1841 og normalreglement s.103.
28. Love af 15.5.1850 og 20.6.1850.
29. Reskript af 26.10.1792. Rentekammer prom af 16.11.1793 og 30.11.1793. Lov af 20.6.1850.
30. Se f.eks. Nyborg-Tranekær amters kontributionsrsk. 1691, bilag 38: specifikation over vogne og forspand for 1691, Rigsarkivet.
31. Rentekammer prom. af 6.8.1785.

32. J. P. Jørgensen 1890 s.138ff. Lov 229 af 20.12.1929.
33. Forordning af 5.4.1793 kap. I ' 6 og forordning af 5.4.1793 ' 2.
34. Reskripter af 4.6.1717, 17.4.1750, 8.1.1768 og 23.4.1777. Reskripter af 19.7.1775, 8.4.1791, 21.9.1792 og 13.3.1795. Kancelli cirk. af 21.5.1803.
35. Reskripter af 22.10.1723 for Fyn og 22.4.1746 for Lolland-Falster.
36. Lov 319 af 23.12.1924. Lov 73 af 30.3.1895 og lov 133 af 8.6.1912. Lov 98 af 18.4.1910 ' 34, jvf. bkg. 254 af 21.12.1910.
37. Jvf. Indenrigsmin. cirk. af 4.10.1867. Revisionsdep. cirk. af 31.3.1868. W. Oxholm: Haandbog i dansk kommunalvæsen I, Kbh. 1916, s.504.
38. Bente Dahl Hansen: Betler eller almisselem, Odense 1984, s.115ff.
39. Jvf. Kancelli skr. af 23.12.1823 og 26.7.1825.
40. J. P. Jørgensen 1890 s.38ff. Lov 88 af 25.3.1933.
41. Reskript af 1.8.1817, jvf. Kancelli skr. af 4.3.1820.
42. Rentekammer prom. af 6.12.1806, 23.5.1807 og 9.4.1808.

Litteratur:

Med hensyn til litteratur henvises til artiklen *Lokalskatter og sognekommuner* (Zise 2009, s. 96). Desuden kan for den ældre periode tilføjes Jacob Mandix: *Om det danske kammervæsen*, Kbh. 1820, samt for den nyere periode *Håndbog for danske kommuner I-III* (red. N. Møllmann og S.A. Hjeremov), Kbh. 1954-1955. Som generel introduktion til amtskommunerne henvises til *Amter & amtsråd, de første 150 år* (red. Kristian Hvidt), Skive 1991, som kan suppleres med *Kommunal opgaveløsning 1842-1970* (red. Jan Kanstrup og Steen Ousager), Odense 1990.

Da patriotisme betød slet kaffe og dyrt sukker

- Smugleri og toldpolitik i 1700-tallet

af Morten Meinert Jensen

Fra september i år kan man på Told- og Skattemuseet se udstillingen "Mellem protektionisme og liberalisme - da Danmark fik sin Handelsgrundlov". Udstillingen handler om tiden op til den store toldforordning af 1797 og er blevet til i forbindelse med Golden Days festival, hvor temaet i år er 1700-tallet.

I udstillingen kan man få mere at vide om udviklingen af toldpolitikken i 1700-tallet og om dele af den offentlige debat, der førte frem til øget frihandel med toldforordningen. Denne artikel tager fat i nogle elementer, der ikke blev plads til i udstillingen og fortæller om samtidens syn på patriotisme og toldpolitik.

Merkantilisme og protektionisme

Den dominerende økonomiske politik i 1700-tallet var merkantilismen. Det var ikke nogen fast defineret økonomisk teori i samtiden, men mere en overordnet politisk praksis i mange europæiske lande i 1600- og 1700-tallet. Hovedidéen bag merkantilismen var, at de enkelte stater skulle samle flest mulige værdier inden for statens grænser. Dette kunne ske gennem protektionisme, dvs. beskyttelse af statens produktion og handel f.eks. gennem import- og eksportforbud samt toldmure.

Den franske finansminister Jean-Baptiste Colbert (1619-1683) var en af de første, der udviklede og beskrev protektionismen i sidste halvdel af 1600-tallet. Derfor bliver protektionismen nogle gange også kaldt for Colbertisme.

Protektionisme går ud på at hjælpe den hjemlige produktion gennem gunstige told- og skatteforhold eller monopoler og privilegier til enkelte producenter og begrænsninger af import gennem høj told og forbud.¹

Colbert gjorde told- og skattepolitik til et aktivt brugbart økonomisk våben, og omkring det skal han have sagt at: *"Kunsten i beskatning består i at plukke gåsen og få den størst mulige mængde fjer med mindst mulig hvæsen."*²

Smugleri

I Danmark begyndte de første protektionistiske love at dukke op i slutningen af 1600-tallet, men først fra 1730'erne gik man ind i en egentlig højprotektionistisk periode. Toldforordningen af 1732 var fuld af importforbud og høje toldsatser, og i 1735 kom et forbud mod at importere korn til Danmark og Norge. Sammen med udviklingen af denne beskyttelsespolitik blev smugleri mere og mere udbredt. Det er selvfølgelig svært at sige, hvor stort problemet med

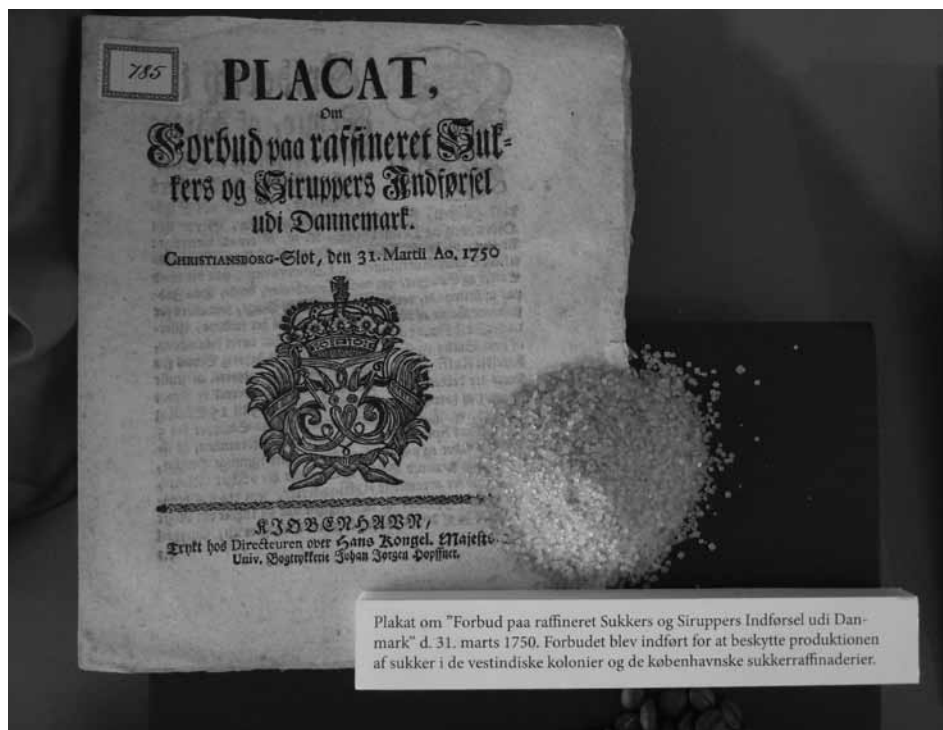
denne ulovlige handel var, da vi kun ved noget om de tilsyneladende få episoder, der blev opdaget. Men man kan sige lidt om, hvilke varer der var de mest smuglede. Det var bl.a. fremmede klædestoffer, der enten var belagt med høj told eller direkte forbudte at importere for at beskytte den danske manufakturproduktion af tøj. Også luksusvarer som tobak og kaffe var yndede smuglervarer.³

En lille beskrivelse af problemets omfang får vi af forfatteren Chr. G. Biering, der i 1773 skrev om de danske købstæder, at han desværre kendte til flere steder, hvor der kun blev fortoldet et pund kaffe om året, og at der andre steder næppe blev fortoldet nok vin til at

dække forbruget i kirken alene.⁴ Resten af forbruget blev altså dækket af smuglervarer.

Smugleri og patriotisme

Det omfattende smugleri og handelen med ulovlige varer blev af nogle dannede borgere set som direkte upatriotisk. Patriotismen var den vigtigste borgerdyd for det dannede borgerskab i sidste halvdel af 1700-tallet. I samtiden brugte man også udtrykket fædrelandskærlighed, og vigtigt for patrioten var netop engagementet i fædrelandet og fællesskabet.⁵ Den patriotiske, dydige og dannede borgers handlinger var, ideelt set,

Sukker var blandt de yndede smuglervarer i 1700-tallet. Billede fra udstillingen på Told- og Skattemuseet.

alle bestemt af eller i overensstemmelse med det almenes bedste.

Smugleriets upatriotiske karakter kom til udtryk i en artikel i tidsskriftet "Den patriotiske Tilskuer" fra oktober 1761. I artiklen beskriver en købmand et selskab hos en vært, der gerne ville anses for at være en stor patriot. Værtens patriotiske hensigter blev dog betvivlet af gæsterne, fordi hans dug var af hollandsk klæde, tekopperne japanske, både sukkeret og sølvtøjet var fransk, og kaffen var fra mellemøsten. Da købmanden anklagede værten for at være upatriotisk, fordi han ikke støttede de danske producenter eller handelen fra de danske kolonier i Vestindien, tog værten til genmæle og udbrød: "*Hvorfor F** give I [dvs. købmændene] os ikke bedre Vahre og bedre Kiøb? Eller hvorfor passe vore Toldbetientere ikke bedre op? Vel er jeg en stor Patriot, men jeg ser dog ikke, at Kierlighed til Fædrenelandet forbinder mig til af drikke slet Caffé og betale mit Sukker dyrere, naar alle andre kunne have det baade bedre og lettere*".⁶

Nok er dette et eksempel på en moraliserende samtale, der skulle udlevere de upatriotiske forbrugere af fremmede og/eller smuglede varer. Men det er også et udtryk for visse dele af befolkningens utilfredshed med protektionismen og toldpolitikken.

Philopatreias

Denne utilfredshed med toldpolitikken dukker mere direkte op senere i 1700-tallet, især i perioden 1770-73 hvor Struensee havde indført udvidet trykkefrihed. Periodens mest omfangsrige debat om handel og told kom på baggrund af forfatteren Jacob Chr. Bies anonyme skrifter, der under overskriften "*Philopatreias*

trende Anmærkninger" satte spørgsmålstegn ved en række forskellige ting, såsom de gejstliges indkomster, rettergang og altså også handelen.

Bie var fortaler for øget frihandel som løsningen på den økonomiske krise og smugleriproblemet. Han skrev med sarkastisk pen om den dyrtid, der herskede i perioden, og han ligefrem græd over priserne på fødevarer og skrev at "*man besøge Kiøbenhavns Toldbod om Sommeren, og sige, om man som Patriot, uden Taare i Øinene, kan see den Tavshed der hersker. Naar Skibsmasterne paa andre Stedet forestille en Skov paa Vandet, saa seer Kiøbenhavns seilbare Reed liig en Udørken*" og han fortsætter med at "*Alt for høi Told og for megen Indskrænkelse i Handelen er en Stats største Ulykke*".⁷

Philopatreias' skrifter var meget omdiskuterede, og der kom efterfølgende mange modsvar. De fleste blev udgivet under forskellige mere eller mindre opfindsomme synonymer, såsom *Anti-Philopatreias*, *Philocleresias*, *Misokakias*, *den tyrkiske Ræv* og *den politiske Catechesmus*. De fleste af disse anonyme forfattere kan dog identificeres.⁸ Det gjaldt bl.a. for den senere stats- og gehejmekabinetsssekretær Ove Høegh-Guldberg, der tog del i debatten under synonymet "*Philodani*". Guldberg mente, at frihandel ville være yderst skadeligt for landbruget og de få danske manufakturer og fabrikker.

Guldberg skriver, at han egentlig er enig med Bie i, at der burde være de lavest mulige toldsatser. Men han mente dog ikke, at satserne var for høje. Staten kunne i hans øjne simpelthen ikke undvære indtægterne fra de høje satser, de skulle kun nedsættes i nøds-tilfælde.⁹

Før sin tid som statsmand tog Ove Høegh-Guldberg (1731-1808) del i samfundsdebatten. Han havde en mening om næsten alt, også om toldpolitikken, og det kom til udtryk i debatten med Philopatreias i 1770-71.

Philopatreias og Philodani skriver begge, at de er store patrioter, de er dog ikke enige om, hvordan denne patriotisme bedst forvaltes i forhold til handels- og toldpolitikken. Man kan sige, de repræsenterer to typer patrioter, den konservative og den mere kritiske patriot. Begge forsvarer de deres pointer

med den patriotiske forestilling om at tjene staten, de har bare forskellige syn på midlerne.

Tarvelighed. Patriotisme og samfundskritik

Op igennem 1700-tallet ændrede den patriotiske diskurs i Europa sig noget. Patriotismen var fra starten nærmere bestemt af en kærlighed til det land, man var født i, og de handlinger man udførte, skule være almenyttige og for samfundets bedste.¹⁰ Derfor var patriotismen per definition ikke nødvendigvis systembevarende. Dette kom især til udtryk under den franske revolution, hvor patriotisme forblev de revolutionæres hovedprincip. Her blev patriotismens uafhængighed af det daværende system udtalt, fædrelandskærligheden var altså ikke ubetinget kærlighed til statsformen, dvs. kongen.

I Danmark var det i slutningen af 1700-tallet selvfølgelig ikke muligt at give udtryk for direkte revolutionære holdninger på grund af censuren, der var blevet genindført efter Struensens fald. Men der var selvfølgelig stadig kritikere, også i forhold til handels- og toldpolitikken.

Smugleriet var nemlig fortsat et stort problem. I stedet for at foreslå øget frihandel som våben mod smugleriet, sådan som Philopatreias gjorde det, blev mange mere konservative patriotiske borgere optaget af mådehold som midlet til uafhængighed af handelen med udlandet.

Gennem mådehold og beskedenhed kunne den patriotiske borger understrege vigtigheden af den enkeltes handlinger som udtryk for borgerdyd. Hand-

linger, som f.eks. at gå tarveligt klædt og spise mådeholdent, blev i patrioternes øjne en almenyttig handling.

Tarvelighed blev i det hele taget et nøgleord for patrioterne i slutningen af 1700-tallet. Tarveligheden i moden havde efter 1789 nok også en forbindelse med moden fra Frankrig, hvor man i revolutionens ånd skulle klæde sig mere enkelt, som den pøbel der havde sejret over tyranniet.¹¹ Men tarveligheden var oprindeligt i højere grad et spørgsmål om at få bugt med den herskende økonomiske krise og at undgå bl.a. fremmede klædestoffer for at beskytte den danske produktion.

Sådan kom det også til udtryk i 1784, hvor Ove Høegh-Guldberg advokerede for tarvelighed og indførte to forordninger om *"Overdaadigheds Indskrænkning"*. Man havde åbenbart indset, at det var svært at komme smugleriet til livs gennem kontrol alene så flere varer, som allerede var ulovlige at indføre, blev også ulovlige at bruge. F.eks. blev det forbudt at bære flere former for udenlandsk silke samt guld- og sølvbroderier. For bondestanden kom der især mange forbud, bl.a. blev det totalt forbudt bønder at bære andet end her i landet produceret klæde, og det blev forbudt at drikke kaffe på landet.

I forbindelse med det patriotiske mådehold, og som et forsøg på at begrænse handelen med fremmed klædestof, blev der i 1788 udskrevet en prisopgave med spørgsmålet: *"Er det nyttigt eller skadeligt i Danmark at indføre en National-Dragt?"*. Man var muligvis inspireret af Sverige, hvor man i 1778 havde indført Nationelle drakten, der skulle være produceret efter faste mål og af indenlandsk producerede materialer.¹² Det blev aldrig

til en nationaldragt herhjemme, de patriotiske borgere var mere optaget af, at de med deres tarvelighed skulle sætte et eksempel til efterlevelse.¹³

Toldforordningen af 1797

Med kronprinsens magtovertagelse i 1784 kom der øget opmærksomhed på frihandelsspørgsmålet, og sammen med de store landboreformer satte det nye styre sig også for at reformere toldpolitikken. I 1787 blev der nedsat en finanskommission, som i 1797 udførte en toldforordning, der betød et opgør med højprotektionismen.

De fleste importforbud blev afskaffet og erstattet af moderate toldsatser, og de tidligere så høje toldsatser blev også modereret og nedsat. Det kan være svært at sammenligne toldindkomsterne i denne periode, bl.a. på grund af forskellige økonomiske konjunkturer men meget tyder på, at indtægterne fra tolden steg efter forordningens ikrafttræden.¹⁴ Dvs. at lavere told kom til at betyde flere indtægter, på grund af en stigning i den lovlige handel. Dette lagde selvfølgelig en vis dæmper på den patriotiske snak om tarvelighed for at komme smugleriet til livs. Men der var stadig fokus på forbruget af indenlandsk producerede varer, og 1797-forordningen indeholdt da også stadig en del protektionistiske elementer. Patriotismen forblev den vigtigste borgerdyd, blot med et noget andet syn på frihandelen.

Det er først i 1800-tallet efter Englands-krigene, at patriotismen for alvor blev erstattet af en nationalisme og at det "endelige" opgør med protektionismen kom med liberalismens indtog som den dominerende økonomiske ideologi.¹⁵

Forordning om Tolden og Kiøbstæd-Consumtionen i Danmark og Norge, d. 1. februar 1797.

Ikke desto mindre er 1797-forordningen siden blevet kaldt "Danmarks Handelsgrundlov" og prist som et udtryk for liberalismens gennembrud herhjemme af den stærkt liberalistiske eftertid i 1800-årene. Sandheden om forordningen er nok nærmere, at den var en pragmatisk løsning på nogle økonomiske problemer. Men 1797-forordningen var

banebrydende, og den kom da også til at danne grundlag for toldlovgivningen helt frem til 1959.

I udstillingen på Told- og Skattemuseet kan man bl.a. se selve forordningen, læse en af Guldbergs overdådighedsforordninger og se eksempler på varer, der blev smuglet i 1700-tallet.

Noter

1. Begrebet colbertisme eller ny-colbertisme bruges stadig i Frankrig om en økonomisk politik, der aktivt griber ind og hjælper erhvervslivet. Den Store Danske Encyklopædi.
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Colbert
3. Rasch, Aage: *Dansk Toldpolitik 1760-1797*, Aarhus 1955, s. 212-213.
4. Rasch, s. 211.
5. 1700-tallets patriotisme eller fædrelandskærlighed skal ikke forveksles med nationalisme. For patrioten var det en kærlighed til hele staten, og på denne tid betød ”*hele staten*” også Norge, Slesvig og Holsten.
6. *Den patriotiske Tilskuer* nr. 78. den 16. oktober 1761.
7. *Philopatreas trende Anmærkninger*, Kiøbenhavn den 23. Nov. 1770.
8. Embedsmanden og bogsamleren Bolle Willum Luxdorph samlede trykkefrihedsskrifterne og navngav flere af de anonyme forfattere i sine noter. Se Horstbøll, Henrik: *Bolle Willum Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter 1770-1773*, i *Fund og Fortid* bind 44, 2005, s. 379.
9. *Philodani Undersøgelse af Philopatreas Anmærkninger* Kiøbenhavn 1770
10. Damsholt, Tine: *Tarvelighed og borgerdyd i 1790'ernes København*, i Krag, Anne Hedeager (red.): *Dragt og Magt*, København 2003, s. 192
11. Den revolutionsinspirerede tarvelighed var selvfølgelig noget symbolsk i de finere kredse (se Damsholt 2003, s. 198)
12. Damsholt, Tine: *Fædrelandskærlighed og Borgerdyd*, Museum Tusculanums Forlag, København 2000, s 142-143
13. Nationaldragt er i denne forbindelse ikke det samme som en folkedragt, og den skulle som sådan ikke repræsentere noget egentligt nationalt dansk. Det vigtige var at en nationaldragt eller borgeruniform ville begrænse overdådigheden.
14. Becker-Christensen, Henrik: *Dansk Toldhistorie II – Protektionisme og reformer 1660-1814*, København 1988, s. 528
15. Spørgsmålet er, om der overhoved har været en egentlig afskaffelse af protektionismen. Det helt frie liberale marked er vel stadig kontrolleret og staterne beskytter stadig i nogen udstrækning fortsat den hjemlige produktion.

Badenymfer

- eller på billedjagt i museets samlinger

af Bente Borg

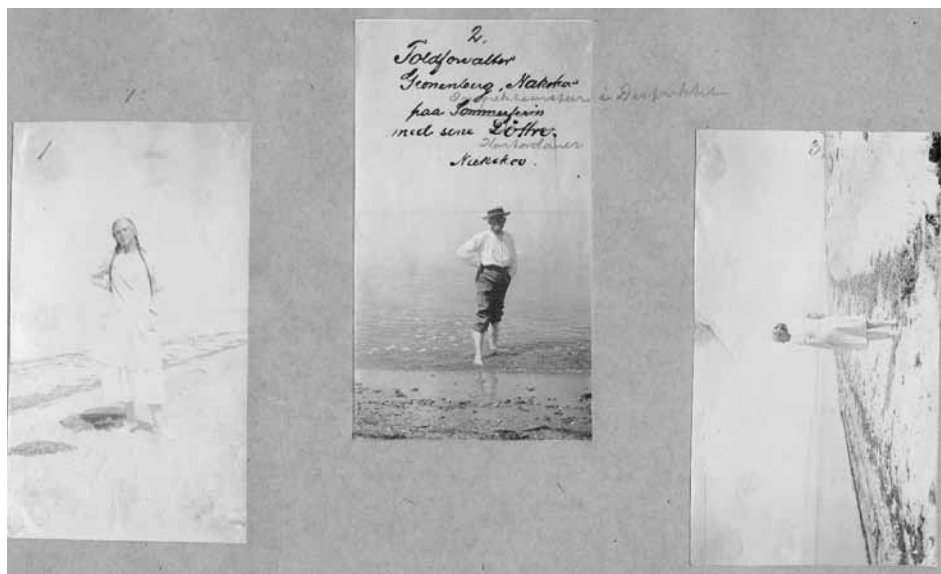

Ansæt i toldvæsenet er nok ikke den første association, man får i forbindelse med strandscenen. Billedet er dukket op under oprydning i en restbunke, som ligger tilbage efter en jagt på billeder med kvinder i motivet. Anledningen til jagten er, at de nordiske toldmuseer udgiver en publikation om kvindelige toldere, et emne der hidtil ikke er skrevet meget om.

Told- og Skattemuseet i Danmark udgav i 1998 bogen "Tolder og Kvinde – en undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat" med fokus på kvindelige toldassistenter. Til den nye publikation valgte vi et bredere perspektiv, ikke med udgangspunkt i skriftlige kilder men derimod

i Told- og Skattemuseets omfattende billedsamling. Vi ville undersøge, hvor kvinder i det hele taget har gjort sig gældende i toldvæsenet. Arbejdet var omfattende, idet der ved den fysiske ordning af billedsamlingen ikke er lagt vægt på en kønsopdeling. Ud fra bunken af billeder med kvinder i motivet var det muligt at inddele nogle efter emner. Ikke overraskende var der mange, som kunne rubriceres som kontorbilleder – fra mange steder og til forskellig tid. De her bragte billeder faldt ikke naturligt ind under en af de valgte kategorier og blev derfor lagt i en restbunke.

Fotooptagelsen fra stranden stammer fra et gammelt, tykt og tungt album.

Badenymfer 2 og Badenymfer 1.

Det er opklæbet sammen med to andre strandbilleder. Hen over billede 2 er med håndskrift og blæk skrevet: "Toldforvalter Gronenberg, Nakskov paa Sommerferie med sine Døttre. Nakskov."

Senere er "Sommerferie" og "Døttre" streget ud med blyant og en ny tekst tilføjet: "Inspektionstur i Distriktet" og i stedet for "Døttre", "Kontordamer".¹

For at fotooptagelserne kunne komme i betragtning til kvindeprojektet, var det afgørende at kunne fastslå, at der er tale om en kvinde, der har gjort tjeneste i toldvæsenet. I første omgang syntes det temmelig usikkert at afgøre, om der var tale om døtre eller kontordamer.

Selv om badescenerne var ganske charmerende, så var usikkerheden for stor. De blev reserveret til en anden lejlighed og kom derfor ikke med i det endelige bidrag.

I billedjagten havde et andet billede også påkaldt sig opmærksomhed, men

var endt i restbunken, fordi situationen blev tolket som et frikvartersbillede fra

Kvinder og kork.

et kursusforløb på Toldskolen. Dette emne var der fundet flere illustrationer til.

Da billederne skulle på plads i arkivet skiftede fotografiet placering til bunken, der kunne danne udgangspunkt for en særskilt lille historie. Ved nærmere granskning var der på museet enighed om, at det, damerne har anbragt sig på toppen af, må være korkplader. Som videre arbejdstitel gik billedet derefter under betegnelsen ”kvinder og kork”,

I overvejelserne om, hvorvidt nogle af de frasorterede billeder skulle gemmes til senere brug havde opmærksomheden i høj grad været rettet mod badenymfer i det ene tilfælde og i det andet at identificere den varebunke, som damerne har udvalgt sig. Ved nærmere kig viste det sig, at korkdamerne er navngivet som

henholdsvis Frk. v. Meyeren og Frk. Gronenberg.

Ved hjælp af håndbogsmateriale af personalhistorisk karakter² kan det fastslås, at toldforvalter Gronenberg havde mindst én datter, og at hun gjorde karriere i toldvæsenet. Det er svært at afgøre, om ”korkdamen” svarer til den ene ”badenymfe”, men det ser ud til, at kvindernes alder kan stemme overens med Gronenbergs tid som toldforvalter i Nakskov. Der er således ikke umuligt, at teksten til billedet med ”döttre”-versionen kan være den korrekte.³

Eksemplet afspejler, hvordan det kan være at arbejde med billedmateriale som grundlag, og lade historien rette sig efter det fundne. I eksemplet her bragte den kønsspecifikke vinkel ved et tilfælde de to billeder sammen.

Viborg Toldkammer.

Opstilling af personalet foran indgangen til toldkammeret er et mere klassisk billedeksempel. Den slags optagelser er der en del af. Dette fotografi blev valgt i jagten på illustrationer til Karen Hjorts bog om kvinder i toldvæsenet, fordi der er en kvinde med i opstillingen. I forhold til afgrænsningen af emnet var det afgørende, om hun kunne identificeres som en af de fagligt uddannede. Ud fra de oplysninger, der fulgte med billedet og toldvæsenets interne opslagsmateriale kunne det fastslås, at fotografiet er fra Viborg i slutningen af 1920'erne og pigen blev toldassistent.⁴

I det daglige museumssarbejde er der meget fokus på tjenestestederne. Den topografiske bestemmelse er vigtig for sortering af museets materiale. Det nørdede hænger ofte ved, også når museets ansatte er på ferie. Lidt tilfældigt havnede artiklens forfatter i Viborg med en tåget erindring om et vist nok nedrevet toldkammer. På det grundlag kan det være vanskeligt at opspore stedet. Under en sådan jagt kunne en ung vagt på Viborg Stiftsmuseum med sikkerhed sige, at det, de hidtil adspurgte ikke vidste, det havde hendes far styr på. Telefonisk fik vi rede på, at jernbanetoldkammeret var nedrevet i 1972, men at søjlerne var bevaret og stod ude i samme museums have.

Dette og det følgende billedeksempel er valgt for at se museets billedsamling i en større kulturhistorisk sammenhæng. Med lidt god vilje kan de to billeder også ses som et stykke Viborg-historie.

Ret ofte bliver museet kontaktet angående ønske om billedmateriale. Som regel er der dog tale om noget, der har direkte relevans i forhold til personer eller steder, som kan forventes at have afsat sig spor i den billedmæssige overlevering på museets fagområde

I forbindelse med at ordne billederne i samlingen må man konstatere, at det langt fra er reglen, at der følger de rele-

Søjler.

vante oplysninger med, som kan forklare mere om motiv, tid, sted og personer. For at rette op på manglerne er der hjælp at hente i det materiale som også har været nødvendigt opslagsmateriale for det arbejdende toldvæsen gennem tiderne. I mange tilfælde må det suppleres med materiale af mere ekstern karakter.⁵ Illustrationerne til denne artikel kan ses som eksempler på, at billeder ofte rummer flere emner end det motiv, de primært er tænkt at give billedmæssig dækning for.

I arbejdet fremover er det museets tanke at gøre det muligt at nå bredere ud med et indblik i den specielle verden, som de to væsener repræsenterer, og som er en uadskillelig del af det store samfundsbillede, ved at digitalisere billedsamlingen.

I den hidtil skrevne toldhistorie er kvinderne ikke udeladt, men deres historie er sparsomt fortalt. Arbejdet med den nye bog har vist, at de kan findes på billeder, når man tager de rigtige briller på. Ved en senere lejlighed vil det være muligt at flytte fokus fra de to tolderkvinder til det korkbjerg, de har anbragt sig på og fortæller historien om korkens vej fra skov til tarifiering på Søndre Toldbod i Københavns Havn. Jagten på kvinder i tolden kan som bigevinst blive til en historie om produktion af flaskepropper.

Den nye fællesnordiske bog om kvinder i tolden forventes at udkomme efteråret 2010.

For indforståede: Aalborg Toldkammer ca. 1900

*For andre (måske): To piger med forklæder ved havnen tidligt i 1900-tallet
Eller: Tidlig gasbelysning*

Noter

1. Nicolai Frederik Gronenberg, født 27. aug. 1857. Ansat i toldvæsenet 1871. Toldforvalter i Nakskov fra 28. febr. 1913 til 21. juni 1916. Død aug. 1919.
2. Her først og fremmest de såkaldte personalehåndbøger 1871-1990, der giver oplysninger om karriereforløb for store dele af de ansatte samt tjenestestedernes bemanning.
3. Inga Drewsen Gronenberg, født 18. aug. 1895. Ansat i toldvæsenet 1. jan. 1914. Toldkasserer i Esbjerg fra 1. juni 1948 til 1. okt. 1959. Fageksamen 1918. Kilde: Det danske Toldvæsen 1932, side 285
4. Billedet blev valgt som forside til det første danske bidrag til emnet om kvinder i tolden, "Tolder og kvinde" af Karen Hjorth fra 1998.
5. Almindelig tilgængeligt opslagsmateriale af historisk og topografisk karakter, f.eks. Trap Danmark

15. gendarmeriafsnit 8.-10. april 1940

af Aage Emil Hansen

Grænsen ved Møllehus, 1957.

Kort efter den 9. april 1940 skrev Grænsegendarmeriforeningen til tillidsmændene i alle afsnit for at få gendarmene til at skrive om den dag, hvor tyskerne invaderede Danmark. Det var meningen med tiden at få udgivet en bog om deres oplevelser, men dette blev dog ikke gennemført. Årsagen kan have været, at der kun blev indsendt et fåtal af manuskripter.

Fra 15. afsnit i Dyrhus var der to grænseovergendarmere, O. L. Svendsen og C. A. Jensen, samt Grænsevagtimester II

O. Jacobsen, som fulgte opfordringen. Svendsen og Jacobsen var tjenestegørende på overgangsstedet Møllehus, og de skiftedes til at fortælle. Jensen var tjenestegørende ved broen, hvor jernbanen krydser Sønderå, som danner grænsen.

Møllehus 8.- 9. april

O. L. Svendsen: Foraaret 1940 vil for Gendarmeriets Personale være uforglemmeligt. Dels fordi vi da havde en stræng og langvarig Vinter overstaet, dels fordi

vi dette Foraar kom til at opleve meget alvorlige Begivenheder. Krigen mellem England-Frankrig og Tyskland havde ogsaa skabt særlige Forhold her ved Grænsen.

Paa Grund af foruroligende Rygter blev Gendarmeriet den 9. April alarmeret, og vi fik Ordre til at holde os beredt til at rykke bort fra Grænsen med kort Varsel. Denne Tilstand varede dog kun nogle Dage; der skete ikke noget af Betydning, hvorfor Beredskabet ophævedes. Eftersom Tiden gik, og vi ikke mærkede mere til Uroligheder af nogen Art, var vi ved at falde til Ro igen og og havde beredt os paa at nyde det kommende Foraar.

Men saa kom der atter Ordre til at holde os i Beredskab. Jeg havde Tjeneste fra 12 til 16 paa Posten ved Møllehus Toldkontrol.

Kl. ca. 14 telefonerede Afsnitslederen, Vagtmester Svart, herud, at de samme Forhold, som vi havde den Januar, atter var indtraadt. Det betød, at vi blev trukket lidt tilbage fra Grænse til Broen ved Lægan, og Sideposterne blev inddraget og skulde opholde sig sammen med os paa Landevejen. Vi fik Ordre til at være opmærksomme paa alt, hvad der skete Syd for Grænsen, og ufortøvet give Melding til Distriktet, hvis der var noget særligt og at telefonere dertil for hver Time. Kl. ca. 15 kom Vagtmester Svart her ud med Ammunition, men gav os samtidig Ordre til, at der ikke maatte skydes.

Imellem Kl. 15 og 16 kom der en dansk Flyvemaskine, den kredsede ind over Tønder og her ned i Nærheden af Grænsen.

Da der syntes at ligge temmelig Alvor bag denne Alarmering, gik jeg straks

efter at være kommet hjem fra Tjenesten kl. 16, i Gang med at pakke Kufferten, skønt vi haabede paa, at der ikke skulde blive Brug for den.

O. Jacobsen: Mandag den 8. April havde jeg Tjeneste fra kl. 15.00 til Kl. 19.00 ved Møllehus Toldkontrolsted, men paa Vejen derhen mødte jeg ham, jeg skulde afløse, det var Overgendarm O. S. Svendsen, han sagde til mig, at han af Vagtmester Svart havde faaet Ordre til at gaa ved Lægan, men Posten skulde i hver Time gaa hen til Møllehus Toldkontor og telefonere ind til Kaptajn Ørsted-Petersen, om der var noget særligt at bemærke paa den anden Side Grænsen, men Turen gik, og alt var stille og roligt.

Ved Titiden om Aftenen kom der bud om, at vi ikke maatte gaa til Ro; men skulde holde os i Nærheden af Afsnitskontoret. Da det var temmelig kølig om Natten, fik vi Lov at opholde os inde hos Overgendarm O. M. Hansen og Vagtmester Jakobsen, som begge bor lige Nabo til Afsnitslederen.

Jeg gik hjem, da jeg blev afløst, fik min Aftensmad og gik i Seng Kl. 21.15, men Kl. 22.15 kom min Kollega Hejn-Kristensen og sagde, at han havde en Ordre til mig fra Afsnitslederen. Den lød paa, at vi ikke maatte sove, men skulde være i Beredskab hele Natten.

Da jeg var kommen i Tøjet, gik jeg ud paa Vejen for at høre, om der var nogen Uro, men alt var stille. Jeg var lige ved at gaa, da kaldte vores Afsnitsleder paa mig og gav mig den Besked, at alle Gendarmene skulde samles her i Dyrhus, vi skulde opholde os i de tre nærmeste Huse efter, hvor han boede.

Tiden gik, og der samledes en Del Gendarmere i mit Hus.

Afløsningerne gik og kom, og et Par af dem fortalte, at der var stærk Færdsel med alle Slags Motorkøretøjer paa Landevejen, der gaar fra Sønder Løgum til Avenstoft, og det var sikkert Militærtransport.

O. L. Svendsen: Den første Del af Natten forløb roligt. Kl. 24 begyndte jeg min Tjeneste igen sammen med Overgendarm O. M. Hansen. Den første Gang, vi telefonerede til Distriktet, var der intet at melde. Men ved To-Tiden kunde vi ganske svagt høre Motorstøj i det fjerne, og det samme var blevet meldt andre Steder fra. Motorstøjen blev tydeligere, og vi kunde høre, at den kom nærmere. Kl. 2.55 meldte jeg, at man tydelig kunde høre Motoralarm i Retning efter Sønder Løgum, der ligger ca. 7 Km Syd for Grænsen. Kaptajn Ørsted-Petersen bad mig telefonere straks igen, hvis der var mere at høre. Kort Tid efter kunde der ogsaa høres Fodslag og Kommandoraab, hvilket straks blev meldt. Overgendarm Hansen var blevet kaldt hjem til Afsnitet for at afgive nøjagtig Beretning. Kl. 3.30 blev jeg afløst af Vagtmester Jacobsen, hvorefter jeg tog hjem for at hente min Bagage og tage Afsked med min Familie. Denne Gang saa det jo ud til at kunne blive til Alvor med at rykke bort fra Grænsen.

O. Jacobsen: Klokken var imidlertid blevet tre, og det var igen min Tur til at løse af: Paa vejen ud til Afløsningen mødte jeg vores Næstkommanderende, Vagtmester Kristensen, han fortalte, at der havde været meget Uro og Motorkørsel syd for Grænsen de sidste par Timer, og paalagde mig at melde det straks, hvis jeg mærkede noget særligt.

Klokken ti Minutter i fire tog jeg min Cykel for at køre hen at afgive Melding til Kaptajnen, men nu var Motorkørsel og Uro holdt op. Inden jeg gik ind til Telefonen, stod jeg lidt og lyttede, men der var ikke andet at høre end et Par, der talte sammen oppe ved den tyske Toldsted. Da jeg kom ud fra Kontoret, kunde jeg høre nogen pusle henne ved Bommen, den var nede og aflaaet, det var endnu mørkt, men jeg kunde skimte tre Personer, to stod med Ryggen mod mig, og den tredje stod og gravede i Jorden henne ved den Ende af Bommen, som var laast. Jeg stod ganske stille et Øjeblik og betragtede dem, og nu kunde jeg se, at det var tre tyske Soldater med Staalhjelme paa. Jeg var ganske overbevist om, at de ikke saa mig, skønt jeg kun stod ca. 15 Meter fra dem. Jeg trak mig stille og lydløs tilbage over Broen, for hurtigst muligt at komme hen til Overtoldbetjent Kristensen og derfra telefonere ind til Kaptajnen.

Da jeg kom hen til Toldstedet, saa jeg en Bil komme op over Lægan Bro. Jeg tænkte, det er vist Kaptajnen, som vil ud at se, hvordan det staar til herude, og jeg cyklede hen til Udbjergvejen ca. 200 Meter fra Toldstedet, hvor jeg ganske rigtig traf Kaptajnen og Gendarm Gadeberg. Jeg fortalte i en Fart, hvordan det stod til, og Kaptajnen bad mig hurtigst muligt ringe det ind til Tønder. Jeg fik Overtoldbetjent Kristensen kaldt op, og i Mørke famlede vi os ind til Telefonen. Medens jeg telefonerede, blev der Lys udenfor henne ved Paskontrollen og ligeledes i Tolderens Kontor. Soldaterne maa have slaet Vinduerne i Stykker for at komme ind, for Døren var laast, og jeg havde Nøglen i Lommen.

Da jeg kom ud fra Toldstedet, var alt stille, men et Øjeblik efter gik en gul Lyskugle til Vejrs ovre ved den tyske Toldsted og et Par Minuttet efter igen en Lyskugle.

Jeg trak mig lidt længere tilbage, og saa lød der et mægtig Brag, og jeg tænkte, det er vist Bommen, som de har sprængt.

Da vi igen kom til at gøre Tjeneste derhenne, viste det sig, at det Brag, jeg havde hørt, var fra Bommen, og den var sprængt med saadan en Kraft, at et Stykke af den var fløjet over paa det tyske Toldsted og havde slaaet et Stykke af Skorstenen, et andet Stykke fløj over paa Muren i Møllhus Kro, saa Pudsningen faldt ned inde i Skænkestuen.

Efter at have hørt Braget, satte jeg mig paa Cyklen og kørte efter Dyrhus. Da jeg kom ca. 100 Meter fra Grænsen, mødte jeg Kaptajnen og Gendarm Gadeberg. Kaptajnen bad mig gaa lidt frem efter Grænsen for at se, om de kom nærmere. Jeg kom kun ca. 100 Meter frem, da kunde jeg se, at der kom Soldater paa begge Sider af Vejen. Da de kom nærmere, raabte de, at vi skulde slukke Lygterne paa Bilen.

Kaptajnen sagde til dem, at de ikke kunde komme videre, det var Danmark her, men det tog de ingen Hensyn til, men blev ved med at marchere, den ene Afdeling efter den anden. Omsider kom der en Officer. Kaptajnen havde en Samtale med ham paa tysk. Kaptajnen sagde til mig, at Officeren havde sagt, at vi kunde komme bag efter dem, jeg tog min Cykel og begav mig til mit Hjem. Klokken var nu blevet hen ved fem. Klokken 7.45 kom der to Biler og standsede uden for Afsnitskontoret, og ud steg tre Mand med hver en Haandgranat i Haanden. Det var en Løjtnant

og to tyske Toldere, de gik ind til Vagtmester Svart og gav Ordre til, at i Løbet af ti Minutter skulde alle Vaaben være afleveret. Den ene Bil kørte til Møgeltønder for at afvæbne en Kollega, som bor der. Løjtnanten blev hos Afsnitslederen, indtil Vaabnene var afleveret. Derefter blev der sat Vagt ved dem af tyske Soldater.

Medens Løjtnanten ventede paa Vaabnene, kom der et par unge Piger, og Løjtnanten spurgte dem, om de nu vilde være tyske, de svarede: »Nej«, hvorefter Løjtnanten sagde, det kan jeg godt forstaa, jeg er tysk, og vil heller ikke være dansk.

Nogle timer senere kom en Bil og kørte Vaabene til det tyske Toldsted i Aventoft.

Det var en trist Tjenestetur, en tung Skæbne var overgaaet Land og Folk, og det gjorde et langt dybere Indtryk paa mig end alt, hvad jeg hidtil havde oplevet.

Jernbanebroen 8.-9. april

C. A. Jensen: Vort Tjenestested, Jernbanebroen, var besat med fire Mand, Overgendarmerne Hausted, V. Jensen, C. A. Jensen samt Aspirant S. Jeppesen, med Overgendarm Oxfeldt-Jensen som Afløser.

Om Eftermiddagen den 8. April fik vi Ordre fra Afsnittet om at pakke forskellige Påklædningsgenstande, som skulde medbringes, hvis vi skulde blive nødt til at forlade Grænsen med kort Varsel. Samtidig blev vort Tjenestested rykket ca. 2 km bort fra Grænsen.

Kl. 21 Aften begyndte min Tjeneste, og jeg afløste Overgendarm Oxfeldt-Jensen, som tog hjem til Dyrhus. Ved

23-Tiden kom der Ordre til at stille ved Afsnitskontoret Dyrhus, naar Tjenersten var tilendebragt. Jeg blev afløst af Overgendarm Hausted Kl. 1, og efter at have faaet en Madpakke cyklede jeg til Dyrhus, hvor jeg og nogle Kolleger var forsamlede hos Vagtmester II Jacobsen.

Alt var endnu roligt. Vi opholdt os der til Kl. 3, ligeledes Jacobsen og endnu en Kollega, Hansen, hvis Kone gav os en Kop Kaffe. Vi havde imidlertid nok mærket en Del Uro syd for Grænsen. Mens vi sad ved Kaffen, kom Afsnitets Næstkommanderende, Vagtmester Christensen, med Ordre til mig om at tage hjem og alamere mine Kolleger. Vi skulde hurtigst muligt have fat i vort Tøj, som vi havde faaet Ordre til at pakke om Eftermiddagen, og saa tilbage til Dyrhus. Da jeg kom ud paa Landevejen, traf jeg Hausted, som efter tilendebragt Tjeneste lige var ankommet til Dyrhus.

Vi blev enige om at cykle over Tønder og med Banelinien Hjem. Da vi kørte mellem Tønder og Broen over den store Afvandingskanal, kom Hausteds Cykellygte i Uorden, og jeg sagde til ham, at jeg hellere maatte køre videre og give Besked til vore to Kolleger, hvoraf den ene nu havde Tjeneste.

Kort før, jeg naar Broen over Kanaalen, bliver jeg anraabt paa tysk af to civile Mænd, med et »Holdt! Hænderne op!«, og samtidig greb den ene fat i mit Cykelstyr, medens han holdt en Maskinpistol mod mit Bryst. Jeg kom lidt akavet af Cyklen, og straks rev den ene af Mændene min Pistol og Livrem af mig, medens jeg stadig blev holdt i Skak med Maskinpistolen. Straks, da jeg var afvæbnet, kom Hausted cyklende, og Manden med Maskinpistolen holdt straks ham an ogsaa, hvorpaa han ogsaa

med Hænderne i Vejret blev afvæbnet og Vaabnene blev slængt hen ad Jorden. Vi fik nu lov til at tage Hænderne ned, men skulde holde os lidt paa Afstand af de to Mænd, som var svært bevæbnede. Den ene havde stadig Maskinpistolen rettet imod os og den anden en almindelig Pistol i hver Haand. Vi fik ogsaa Lov til at ryge. De spurgte os paa meget gebrokket tysk, om vi hørte til Politiet, hvortil vi svarede, at vi var Grænsegendarmer. Klokken var imidlertid blevet ca. 5. Vi gik og stampede et Par Skridt frem og tilbage, da det var meget koldt, og vi frøs vore Fødder. Vore Vagter frøs ogsaa. Vi spekulerede paa, hvad det var for et Par Fyre og kom til det Resultat, at det var Gestapo, hemmeligt tysk Politi. De var i almindeligt Tøj med løst hængende Overfrakke og Sixpence samt smaa Sko eller Støvler paa Fødderne. De saa ud til at være meget vaade om Fødderne og er maaske gaaet gennem Vandet ved Grænsen. Paa en Gang hører vi et mægtigt Brag. Det var, da de tyske Tropper sprængte Bommen over Vejen ved Møllehus. Og der var en stærk Støj af Motor-køretøjer fra snart alle Sider. Det var de tyske Tanks og Motorkøretøjer, der rullede mod Tønder, og snart efter blev der raabt og sunget inde i Byen.

Det var imidlertid begyndt at lysne, og vi kunde nu se en Cyklist komme cyklende mod syd. Straks for Manden med Maskinpistolen hen imod Cyklisten og tog imod ham paa Sydsiden af Broen. Han maatte stille Cyklen fra sig, og med Hænderne i Vejret kom han gaaende over Broen og blev afvæbnet som vi andre. Det var V. Jensen.

Straks efter kom endnu en Cyklist, som blev behandlet paa samme Maade. Det var Aspirant Jeppesen. Disse to

Mand, som Hausted og jeg skulde have sagt Besked, var blevet alarmeret af Sprængningen ved Møllehus og var nu paa Vej til Dyrhus, men naaede ikke saa langt. Senere fik vi at vide af V. Jensen, at han først vilde tage til Dyrhus over Lægan, men der havde truffet et par Mand af det tyske Hjemmeværn, som allerede var kommen over Grænsen, og derfor nu vilde prøve Vejen mod Tønder, men gik altsaa lige i Løvens Gab.

Vi var nu fire Fanger, og de to Tyske var aabenbart noget ængstelige, for vi fik stadig Paamindelse om ikke at komme i Nærheden af dem, og de havde stadig deres Vaaben rettet imod os. Vi stampede stadig lidt rundt i behørig Afstand fra vore Vagter, og de spurgte os nu paa gebrokket tysk om, hvor Byen Sød var henad. Vi forklarede det, saa godt vi kunde, og forstod nu, at vi skulde dertil. Vi blev saa enige med dem om at gaa med Kanaldiget til Landevejen Tønder-Sønder Løgum og derefter med dem til Sød. Vi fik Ordre til at tage vore Cykler, medens de to Mænd tog sig af vore Vaaben. Vi tilbød selv at bære Vaabnene, de kunde jo beholde Patronerne, men det blev afslaaet, hvilket ikke kunde afholde Asp. Jeppesen fra at spørge, om de var bange for os, hvilket de ikke svarede paa. Vi marcherede saa fire Mand med Cykler og to Mand belæstet med Geværer og Pistoler langs ad Diget. Da vi kom i Nærheden af Landevejen begyndte de tyske Flyvere at sværme over Hovederne paa os i meget ringe Højde, og paa Landevejen rasede de tyske Militærbiler, belæstet med Soldater og Heste, i en stadig Strøm nordpaa. Vi naaede Landevejen ved Tavlengbro hvor der ogsaa stod en Gestapo bevæbnet med Maskinpistol. Han sluttet sig til vort Selskab, og nog-

le Hundrede Meter længere fremme stod endnu en Gestapo, som ogsaa gik med os. Disse Folk har aabenbart sneget sig over grænsen om Natten og besat alle Broer for at sikre sig, at de tyske Troppers Indmarch ikke blev forhindret ved eventuelt Sprængning af disse Broer.

Vi var saaledes fire Fanger og fire Fangevogtere paa Vejen gennem Byen Sød, hvor Smaaflokke af det derboende tyske Mindretal modtog de indrykkede tyske Tropper med »Heil«-Raab.

Vi gik videre forbi Paskontrollen ved Sød, hvor 14. Afsnits Personale allerede var internerede, over Grænsen til det tyske Toldsted, hvor vore Vaaben blev afleverede, og fik saa Lov til at gaa tilbage til Sød Toldsted. Der maatte vi saa opholde os hele Formiddagen under Bevogtning af nogle tyske Soldater, der med en Bil med paamonteret Maskingevær holdt Toldbygningen besat. Hele Tiden kom der Troppetransporter, med Biler, paa Cykler og til fods. Der kom ogsaa to Rutebiler nordfra fulde af danske Soldater under tysk Bevogtning, det var en Del af Tønders Garnison, som var taget til Fange og nu ogsaa blev ført over paa det tyske Toldsted. Kl. ca. 11 ankom en tysk Officer og gav Meddelelse om, at vi godt kunde tage hjem nu, og vi drog saa hver til sit, glade over at komme hjem, men bitre i Sindet over hvad der var overgaaet vort Land.

Møllehus de følgende dage

O.L. Svendsen: Den 10. April om Formiddagen kom der Ordre til, at vi atter skulde optage vores Tjeneste som hidtil, og der blev udleveret os en Gummiknippel i Stedet for Vaabnene, som vi havde afleveret. Men det viste sig at være lettere

sagt end gjort at optage Tjenesten som hidtil. Jeg var første Mand, der skulde begynde Kl. 12 Middag. Da jeg kom til Lægan Bro, stod der en tysk Vagtpost og nægtede mig at passere Broen, der maatte ingen komme ud til Grænsen. Jeg tog saa tilbage til Afsnitslederen og meldte det passerede. Det blev saa saadan, at vi foreløbig skulde opholde os ved Lægan Kro.

Her paa Lægan Kro havde de faaet indkvarteret en tysk Feldvebel og fire Soldater. Ved Grænsen havde de lagt Beslag paa den danske Pas- og Toldkontrol, her var der indrettet Vagtstue, og hos Over-toldbetjent Kristensen var der indkvarteret en Løjtnant med Ordonans, ligesom der paa Møllehus Kro var indkvarteret fire Soldater.

Deres Opgave var at bevogte de to Broer, Møllehus Bro og Lægan Bro. Mellem disse to Broer er der en Vejlængde paa ca. en halv Km., her maatte ingen færdes uden at være forsynet med en særlig Tilladelse fra den tyske Kommandant i Tønder. Gendarmeriets Personale blev der heller ikke taget Hensyn til; vi kunde saaledes ikke komme ud til vor Post ved Møllehus Toldsted eller Sideposterne. Dette var ikke i Overensstemmelse med, hvad der var lovet Gendarmeriet af den øverstbefalende over de tyske Styrker ved Grænsen.

Men trods gode Løfter maatte baade vor Chef og Næstkommanderende have adskillige Forhandlinger med den tyske Løjtnant her og en Kaptajn, som boede i Nykirke. Efter en uges Forløb blev det ordnet saadan, at vi kunde komme ud til vor Post ved Toldstedet og ligeledes ud til Sideposterne, men for deres Vedkommende kun om Dagen, om Natten maatte vi begge opholde os ved Toldstedet.

Der kunde være en vis Fare ved i Mørket at komme ude fra og nærme sig den tyske Vagtpost, der var meget mistænksom over for alt, hvad der kom i Nærheden af Broen. For at komme her ud til Posten maatte vi kun Passere mellem de to tyske Vagtposter under Ledsagelse af en af deres Folk. Vi var nødt til at ændre vore Tjenestetider, saa de passede med den tid, de tyske Vagtposter blev afløst paa, for at der kunde være en Mand til at ledsage os herud, Vagtkommandøren gik med os, naar vi skulde hjem. Dog var denne Ordning ikke rigtig holdbar. Vi holdt selvfølgelig ikke af den, og der var Vanskeligheder, naar Inspektionen vilde ud til os midt paa Turen, de blev ofte nægtet at passere ud til os.

Der maatte igen forhandles med de tyske Myndigheder; men de var ikke særlig villige til at ændre noget. De holdt paa, at de to Poster var meget vigtige, og der kunde ikke gives Tilladelse til fri Passage imellem dem. Almindelig Persontrafik kunde heller ikke finde Sted mere, kun nogle enkelte Personer, der havde arbejde i Tyskland, kunde faa Lov til at komme igennem paa særlig Tilladelse. Langt om længe fik vor Chef dog udvirket, at vi kunde komme ud til vore Poster uden Kontrol af de tyske Poster. Det var den 6. Maj, denne Ordning blev gennemført. Dog skulde fremmede Vagtposter raabe os an, naar vi kom i Nærheden, og vi skulde svare: »Danske Grænsegendarm«. En lille Lettelse var det jo, vi kunde færdes lidt mere frit, og Posterne ud til Siderne kunde nu ogsaa komme der ud om Natten.

Fra Pinsen af, den 12. Maj, mærkedes der en vis Slappelse i Aarvaagenheden hos de tyske Poster, og lidt efter lidt blev Posterne inddraget.

Søndag den 19. Maj meddelte den Vagthavende Feldvebel, at vi selv maatte overtage Bevogtningen af Broerne. Der havde ingen Vagtposter været de sidste fire Døgn, og det kunde mærkes, at de belavede sig paa at rejse herfra. Soldaterne talte ogsaa om, at de skulde rejse, men hvorhen vidste de ikke, nogle mente til Norge.

Mandag den 20. Maj forlod de Kvartererne her for at marchere til Sønder Løgum, hvorfra de skulde med Tog til

Aalborg. Nu var vi saa endelig fri for Bevogtning af nogen Art. Disse seks Uger, fra 9. April til 20. Maj, vil blive husket længe af Personalet her. Ikke fordi de fremmede Soldater generede os personligt, de maatte f.eks. ikke tale med os, naar de var paa Post, heller ikke saa gerne i Fritiden.

Nu kunde vi faa vor gamle Tjenesteordning igen og i det hele taget føle os hjemme paa vor gamle Post.

Indholdsfortegnelse

Mogens Lau:

Københavns Toldbods

forvandling gennem 100 år..... s. 4

Claus Rafner:

Lokalskatter og amtskommuner.. s. 23

Morten Meinert Jensen:

Da patriotisme betød

slet kaffe og dyrt sukker s. 43

Bente Borg:

Badenymfer..... s. 50

Aage Emil Hansen:

15. gendarmeriafsnit

8.-10. april 1940 s. 56